Izvršni rezime

PROCJENA UTICAJA COVID-19 NA POSLOVNI SEKTOR I PERSPEKTIVE RASTA EKONOMIJE CRNE GORE

Pripremio UNDP uz doprinos UNESCO i UN Women

PROCJENA UTICAJA COVID-19 NA POSLOVNI SEKTOR I PERSPEKTIVE RASTA EKONOMIJE CRNE GORE

Izvršni rezime

Pripremio UNDP, uz doprinos UNESCO i UN Women

Oktobar 2020. godine

UNDP sklapa partnerstva s ljudima iz svih segmenata društva da pomogne u izgradnji država sposobnih da se nose s krizama, da podstiču i održavaju onu vrstu rasta kojom se poboljšava kvalitet života svih u društvu. Prisutni smo na terenu u 177 zemalja i teritorija, gdje nudimo globalnu perspektivu i lokalni uvid da bismo pomogli u osnaživanju života i izgradnji otpornih društava.

Kratki izvodi iz ove publikacije mogu se objavljivati u neizmijenjenom obliku i bez dopuštenja, pod uslovom da se naznači izvor.

Ovo je nezavisna publikacija čiju je izradu naručio UNDP. Stavovi izneseni u ovom radu su stavovi autora, te ne predstavljaju nužno stavove UNDP-a.

Copyright © 2020

Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) u Crnoj Gori

UN Eko zgrada, Stanka Dragojevića b. b., 81000 Podgorica, Crna Gora

Izvještaj je pripremljen uz podršku Privredne Komore Crne Gore, kroz tehnički doprinos istraživanju o uticaju Covid-19 na mikro, mala i srednja preduzeća i preduzetnike, kao i kroz doprinos finalizaciji izvještaja.

Posebnu zahvalnost izražavamo Danijeli Gašparikovoj, stalnoj predstavnici UNDP-a u Crnoj Gori, na podršci i smjernicama prilikom iniciranja i izrade izvještaja koji će poslužiti Vladi Crne Gore u procesu definisanja programa podrške za ekonomski oporavak i postavljanje srednjoročnih i dugoročnih pravaca razvoja.

Menadžer za izradu izvještaja: Tomica Paović, šef sektora za demokratsko upravljanje i ekonomiju i životnu sredinu u UNDP Crna Gora

Podrška, doprinos i koordinacija: Boris Rebić, koordinator projekta, UNDP Crna Gora

Autori:

dr Igor Lukšić, direktor PwC za javni sektor za Jugoistočnu Evropu i vanredni profesor na Univerzitetu Donja Gorica, vodeći autor

dr Marija Orlandić, Univerzitet Donja Gorica, koautorka

Tehnički prilozi agencija UN:
Siniša Šešum, šef kancelarije u Sarajevu, UNESCO Regionalna kancelarija za nauku i kulturu u Europi, Venecija (Italija)

Alma Mrgan-Slipičević, specijalista za kulturni sektor, UNESCO Regionalna kancelarija za nauku i kulturu u Europi, Venecija (Italija)

Ala Negruta, stručnjakinja za statistiku, UN Women Regionalna kancelarija za Evropu i Centralnu Aziju

Izrazi zahvalnosti:

Brojne institucije i pojedinci dali su konstruktivan doprinos prilikom izrade ovog izvještaja, a posebno se zahvaljujemo sljedećim osobama:

Vatroslav Belan, savjetnik potpredsjednika Vlade za ekonomsku politiku i finansijski sistem, Vlada Crne Gore
Pavle Radovanović, generalni sekretar Privredne komore Crne Gore
Nina Drakić, savjetnica predsjednika Privredne komore Crne Gore
Džordž Bouma, vođa tima, Klaster za održivi razvoj, Regionalni centar u Istanbulu
Vesna Džuteska-Biševa, stručnjakinja za zaposlenost i menadžerka projekta za promovisanje inkluzivnih tržišta rada, Regionalni centar u Istanbulu

Zahvalni smo na saradnji svim resornim ministarstvima i institucijama, a naročito Ministarstvu ekonomije, Poreskoj upravi i Investiciono-razvojnom fondu, kao i međunarodnim razvojnim partnerima u Crnoj Gori.

Posebnu zahvalnost dugujemo svim kolegama iz sistema Ujedinjenih nacija u Crnoj Gori koji su doprinijeli kvalitetu diskusije u procesu osmišljavanja i izrade ove publikacije.

Prevod: Tamara Jurlina
Lektura teksta na engleskom jeziku: Peter Stonelake
Lektura teksta na crnogorskom jeziku: Lida Vukmanović-Tabaš
Grafički dizajn, naslovna strana i prelom teksta: BAAS // Bošković and Associates d.o.o.
Prvo izdanje: 2020.

Sadržaj:

I. Uvod 5

II. Metodološki okvir 5

III. Makroekonomske prilike u Crnoj Gori prije izbijanja COVID-19. 6

IV. Crna Gora tokom krize COVID-19 9

V. Reakcija Vlade na COVID-19. 10

VI. Glavni nalazi istraživanja uticaja COVID-19 na mikro, mala i srednja preduzeća. 13

VII. Zelena tranzicija i digitalna tranformacija kao put napretka 25

VIII. Preporuke. 26

IX. Prilozi 32

I. UVOD

Zašto procjena uticaja?

Izvještaj o ekonomskoj procjeni uticaja i perspektivama rasta, analizira uticaj COVID-19 na mikro, mala i srednja preduzeća i preduzetnike (MMSPiP) u Crnoj Gori. Izvještaj nudi preporuke Vladi, privrednom sektoru i drugim relevantnim institucijama u Crnoj Gori za djelotvorno prevazilaženje negativnog uticaja COVID-19 na privredu.

Izvještaj ima tri cilja. Prvenstveno, mjeri negativne uticaje COVID-19 na MMSPiP da bi se olakšao dijalog o odgovarajućim mjerama ublažavanja šoka, čiji se obim i dubina tek postepeno otkrivaju i razumijevaju.

S druge strane, Izvještaj utvrđuje prepreke izazvane usljed COVID-19, zatim potrebe za ulaganjima u MMSP i nedostajuće elemente u kritičnim sektorima koji će doprinijeti otpornosti privrede i njenoj sposobnosti da se nosi s postojećom krizom i eventualnim budućim krizama.

Kao treće, cilj izvještaja jeste prepoznati mogućnosti za ubrzanje strukturnih sistemskih reformi. U okviru ove analize naglašena su dva ključna mehanizma za ubrzanje i to zelena tranzicija (dekarbonizacija) i digitalna transformacija, kao fokus za podsticanje razvoja privrede nakon krize da bi se gradila otpornost privrede na buduće šokove.

II. METODOLOŠKI OKVIR

Modifikovana metodologija za procjenu potreba nakon katastrofa (*Post-Disaster Needs Assessment – PDNA*) koja je korišćena u formulaciji Izvještaja uključuje sljedeće:

- **Pregled dokumentacije** obuhvata kratak pregled strukture privrede, kao i neformalnu ekonomiju, mjere koje realizuju EU i zemlje u regionu, ali i Crna Gora, kao i pregled politika koje se odnose na podsticaje za zeleno poslovanje i ulogu digitalne transformacije u procesu oporavka. Izvještaj je potkrijepljen podacima dobijenim od Poreske uprave Crne Gore i Investiciono-razvojnog fonda, Ministarstva ekonomije i iz raznih dokumenata koje su pripremile agencije UN, kao što su: istraživanje UNDP i UN Women o ekonomiji njege i staranja i osnaživanju žena; ILO „COVID-19 i svijet rada: Brza procjena uticaja na zaposlenost i odgovora na nivou javne politike" u saradnji s Unijom poslodavaca Crne Gore; ,,Brza procjena socijalnog uticaja", koju su uradile UN, i ,,Procjena socio-ekonomskog uticaja COVID-19 na sektor kulture u Crnoj Gori", koju je uradio UNESCO, što su sve dokumenta koja nude dodatne aspekte uticaja na privredu, socijalno staranje i pomoć, na zapošljavanje, kulturne institucije itd. Izvještaji koje su nedavno objavili MMF i Svjetska banka i druge nezavisne analize takođe su uzeti u obzir.
- **Kvantitativni podaci: Analiza je potkrijepljena rezultatima primarnog prikupljanja podataka** zasnovanog na anketi MMSPiP sprovedenoj tokom maja i dodatnoj anketi tokom septembra na reprezentativnom uzorku od preko 300 preduzeća i prikupljanja podataka na unaprijeđenom uzorku od dodatnih 141 preduzeća koje je sprovedeno tokom juna. Unaprijeđeni uzorak definisan je uz podršku Privredne komore i uključuje preduzeća iz najranjivijih sektora: turizam i povezane djelatnosti (hoteli, restorani i kafe-barovi, agencije i turoperatori itd.), prerađivačka industrija, s posebnim fokusom na prehrambenoj industriji, i maloprodaja.

- Reprezentativni uzorak uključio je preduzeća iz najznačajnijih sektora privrede da bi se ocijenilo sljedeće:
  - uticaj krize na poslovanje privrednih subjekata
  - mjere koje preduzimaju privredni subjekti na suzbijanju krize
  - efektivnost trenutno dostupne ekonomske podrške
  - prilike za privredni rast i razvoj.
- **Prikupljanje kvalitativnih podataka** putem 10 dubinskih intervjua za utvrđivanje potreba najranjivijih sektora privrede.

Na osnovu tih podataka razrađen je niz opštijih, kao i veoma konkretnih preporuka kako bi se pomoglo u ublažavanju uticaja COVID-19. Preporuke su organizovane u tri faze: faza 1 (do 6 mjeseci), faza 2 (6–18 mjeseci) i faza 3 (18 mjeseci – 4 godine).

III. MAKROEKONOMSKE PRILIKE U CRNOJ GORI PRIJE IZBIJANJA COVID-19

Svjetska banka procijenila je rast BDP u Crnoj Gori 2019. godine na 3%, a zatim 2020. godine na 2,8%. Period prije krize karakterišu pozitivne stope rasta uz određene fluktuacije usljed osjetljivosti male tržišne ekonomije.

Grafik 1. Stope rasta BDP-a do pojave COVID-19 (%)

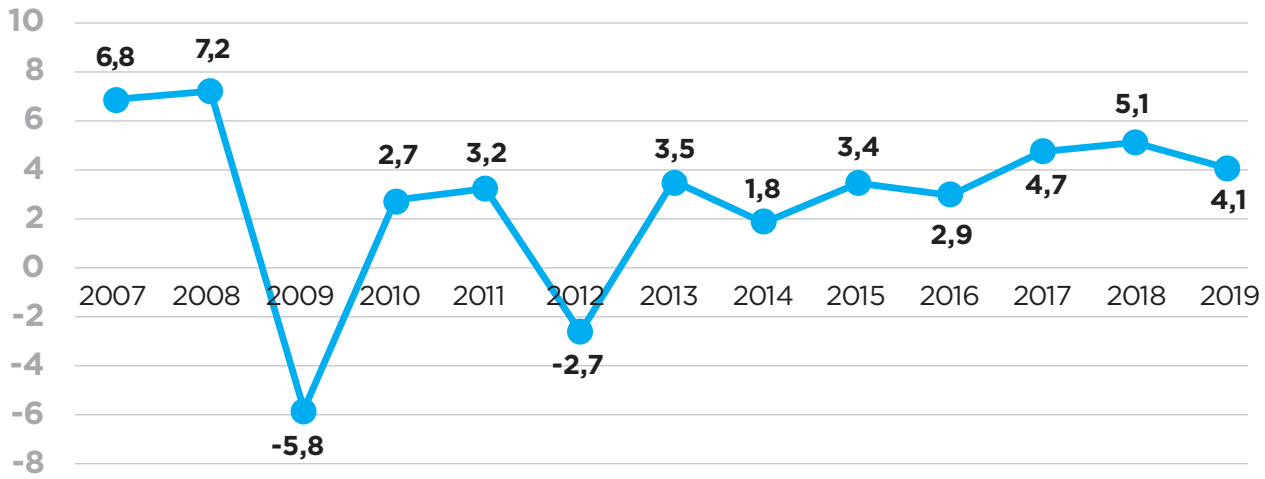

Izvor: Uprava za statistiku – MONSTAT www.monstat.org

Prije epidemije COVID-19, Crna Gora se suočila s usporavanjem ekonomije 2019. godine usljed manje domaće tražnje. Trend rasta realnog BDP od 5,1% 2018. godine nastavljen je 2019. godine, s tim da podaci Uprave za statistiku Crne Gore (MONSTAT) pokazuju da je iznosio 4,1%.

Crna Gora je ušla u COVID-19 krizu s nastavkom trenda broja nezaposlenih koji nadmašuje procenat of 15% (35.429 lica ili 15,34% na osnovu podataka Zavoda za zapošljavanje)[1].

Tokom 2019. godine, zaposlenost je povećana za 2,6%, uglavnom u sektorima građevinarstva, turizma i maloprodaje, a stope učešća i zaposlenosti dostigle su rekordne nivoe od 57,4%, odnosno 48,7%.

Pad stope nezaposlenosti obilježje je uspjeha Crne Gore još od 2013. godine.

1 Podaci Zavoda za zapošljavanje, 13. mart 2020. godine

Grafik 2. Stopa zaposlenosti i nezaposlenosti (u %)

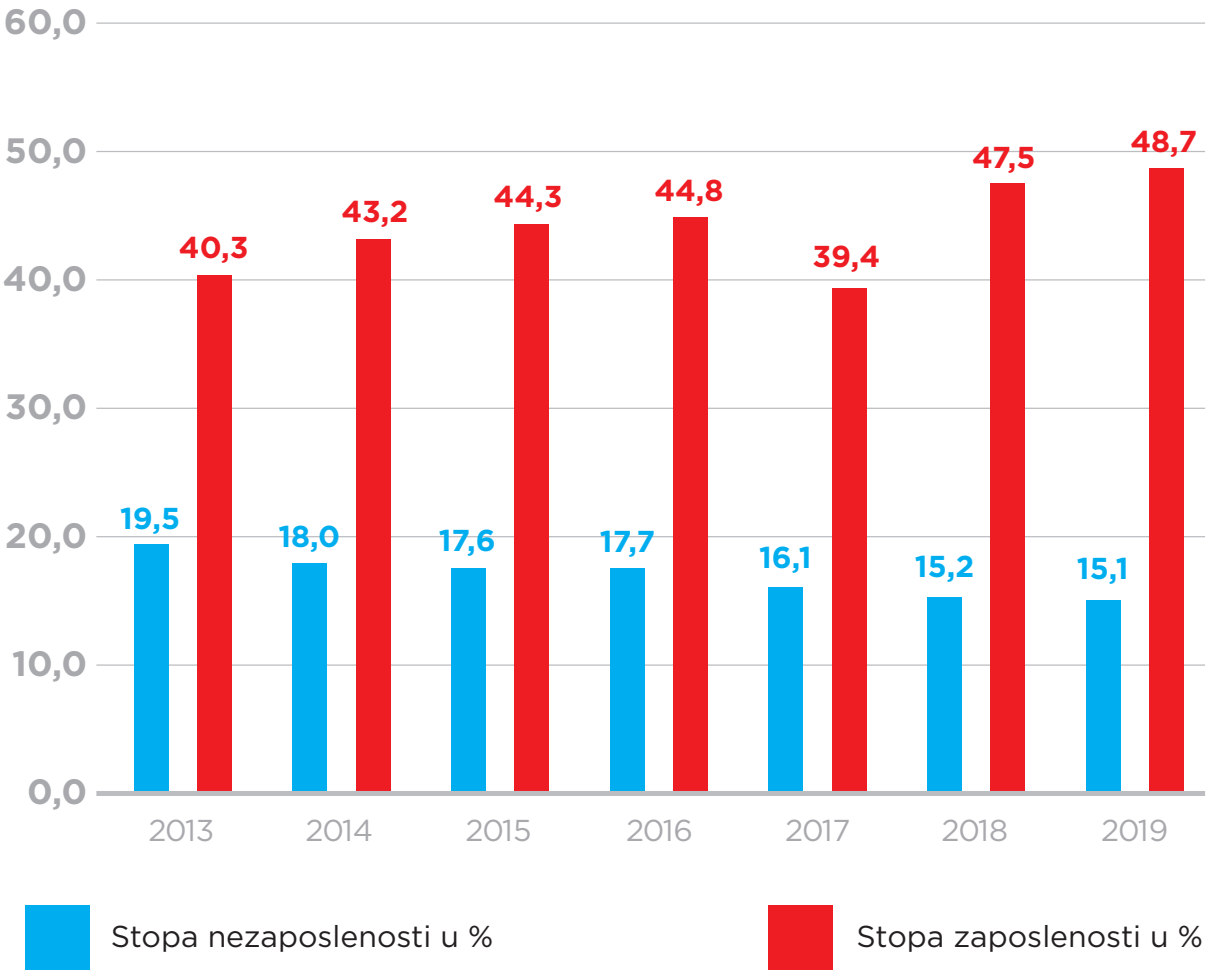

Izvor: Uprava za statistiku – MONSTAT (www.monstat.org)

Prema Anketi radne snage iz 2019. godine, prosječna stopa nezaposlenosti dostigla je 15,1%, odnosno ukupno 37.176 nezaposlenih lica, što je neznatno niže u odnosu na podatke za prethodnu godinu (za 0,1 pp).

Međutim, kad se ovaj pozitivan trend uporedi sa strukturom isplaćenih zarada u aprilu 2019. ili novembru 2019, nekoliko mjeseci prije krize, proizilaze dva upućujuća, iako ne konačna (usljed metodoloških problema) nalaza:

1) medijana zarade nalazi se ispod 400 € (60% zarada je do nivoa 400 €), što je značajno niže od prosječne zarade, kao i

2) prema analizi tima zaduženog za pripremu Izvještaja, broj isplaćenih zarada kreće se u rasponu od oko 160 hiljada do oko 170 hiljada, s tendencijom rasta u ljetnjim mjesecima (izvor: zaključak na osnovu podnesenih poreskih prijava, Poreska uprava).[2]

Osim toga, prema mjesečnim izvještajima MONSTATA, ukoliko uporedimo broj zaposlenih u martu, aprilu i julu 2019. godine s martom, aprilom i julom 2020, uočićemo značajan pad. Tako je pad u martu 2020. iznosio 5% u odnosu na mart 2019, a u aprilu 2020. do skoro 8%, da bi promjena u odnosu na prošlu godinu u julu bila iznad 19%, a u avgustu iznad 18%. Shodno podacima MONSTATA, i brojni drugi indikatori (posebno turistički dolasci, uvoz – izvoz, unutrašnja trgovina) bilježe pogoršanje, dok industrijska proizvodnja nakon pada obnavlja rast.

2 Ovi podaci dobijaju se na osnovu IOPPD podnesenih obrazaca koji ne mogu biti orjentir za utvrđivanje broja zaposlenih. Osim toga potrebna je dodatna analiza podataka i definisanje posebne metodologije da bi se računala oficijelna medijana plate.

Tabela 1: Broj zaposlenih mart – april – avgust 2019–2020.

Period	Broj zaposlenih	Period	Broj zaposlenih	Promjena
Mart 2019.	197.594	**Mart 2020.**	187.251	5,23%
April 2019.	200.595	**April 2020.**	184.607	7,97%
Jul 2019.	215.181	**Jul 2020.**	174.170	19,1%
Avgust 2019.	210.456	**Avgust 2020.**	172.154	18,2%

Izvor: Uprava za statistiku – MONSTAT (www.monstat.org)

U isto vrijeme, podaci iz Ankete radne snage za 2019. godinu pokazuju da je tada bilo 243.800 zaposlenih[3]. Poređenje Ankete radne snage, administrativnih izvora zaposlenosti i podnesenih poreskih prijava, između ostalog, ukazuje na visok nivo neformalnosti na tržištu rada. Kombinovani podaci nivoa medijane zarade i strukture zaposlenih iz ova dva izvora ukazuju na moguć snažan uticaj epidemije COVID-19 na tržište rada i ranjivost onih koji su zaposleni, uz mogući rast siromaštva kao direktne posljedice takvih dešavanja.

Usljed napora preduzetih tokom posljednjih godina na konsolidaciji, **fiskalna pozicija Crne Gore** prije krize izazvane COVID-19 bila je bolja nego dvije godine prije toga. Kontinuiranom fiskalnom konsolidacijom smanjen je fiskalni deficit sa 4,6% BDP 2018. godine na 3% 2019. godine. Međutim, sve veći javni dug (koji je krajem 2019. godine dostigao 77% BDP) nameće potrebu daljih usaglašavanja, što će kriza izazvana COVID-19 samo dodatno pojačati.

Što se tiče **bankarskog sektora u 2019**. **godini**, evidentiran je takođe nastavak pozitivnih trendova. Ukupan depozit, koji je iznosio ukupno 3.452,4 miliona €, povećan je za 1,0% na godišnjoj osnovi, dok je kreditiranje povećano za 4,5% od kraja jedne do kraja druge godine, uglavnom u odnosu na domaćinstva. Kako su dvije banke otišle u stečaj početkom prošle godine, došlo je do oporavka depozita, s povećanjem od 0,5% u 2019. godini. U decembru 2019. godine nivo nekvalitetnih kredita opao je na 5,1% ukupnih kredita, a njihov udio opao je ukupno za 1,2 pp na godišnjoj osnovi.

Eksterne neravnoteže su ublažene kako niži prihodi od turizma počinju da preokreću ovaj trend 2020. godine. Kako je smanjen trgovinski deficit, deficit tekućeg računa (CAD) je smanjen sa 17% BDP koliko je iznosio 2018. godine na 15,2% 2019. godine. Dobra turistička sezona podstakla je izvoz 2019. godine, ali je uvoz rastao daleko sporije. Primarni račun je smanjen dok se nivo doznaka održavao na nivou između 5% i 10% BDP, zavisno od metodologije kalkulacije. Neto strane direktne investicije pokrile su gotovo polovinu CAD; ostatak je uglavnom finansiran spoljnjim dugom. U decembru 2019. godine, strane rezerve pokrivale su 6,3 mjeseci esencijalnog uvoza.

Ipak, uprkos solidnim stopama rasta, treba konstatovati da **nivo BDP i dalje iznosi 50% prosječne kupovne moći u EU**, dok prema standardu stvarne potrošnje izražene u smislu kupovne moći iznosi 60% prosjeka u EU[4]. To pokazuje da je proces dostizanja nivoa prihoda bio relativno spor. Čak i relativno mali rast prosječnog BDP u EU, ali koji kreće s više polazne osnove, čini da je ovaj jaz još uvijek značajan.

3 Metodološki Anketa evidentira svaki rad u posmatranom periodu, makar i jedan sat.
4 Procjena Eurostata za 2019, prenosi MONSTAT u junu 2020. www.monstat.org

IV. CRNA GORA TOKOM KRIZE COVID-19

Prvi slučaj COVID-19 u Crnoj Gori zvanično je potvrđen 17. marta 2020. godine. Pandemija je proglašena šest dana prije toga, a ekonomske posljedice ove zdravstveno-ekonomske krize tek su se mogle naslućivati. Većina zemalja uvela je mjere socijalnog distanciranja. Prekinute su brojne djelatnosti, a škole su zatvorene 16. marta. Na taj način, tokom prvog talasa zdravstveni sistem nije suočen s rizikom prenapregnuća, a to iskustvo je važno u suočavanju s drugim talasom.

Kao rezultat preventivnih mjera, mnogi poslodavci suočili su se s teškoćama u održavanju poslovanja. Preduzeća se jasno suočavaju sa smanjenom produktivnošću usljed smanjene tražnje, nedostatka finansijskih sredstava i nedostatka zaposlenih. Neki su bili prinuđeni da u potpunosti prekinu djelatnost, te da održavaju likvidnost koristeći rezerve. Očekivalo se da rast Crne Gore bude umjeren, ali se predviđa da će ova kriza uvesti privredu u recesiju, prvenstveno usljed pada turističkog prometa, koji ima multiplikativno dejstvo na sve ostale sektore. U novonastalim okolnostima, zavisno od efekata turističke sezone, Svjetska banka u ranijim procjenama navodi privredni pad 2020. godine u rasponu od -5,6% do -8,9%, da bi u novim, oktobarskim procjenama predviđala pad od 12,4%.[5] U najgorem slučaju – do 75% radnih mjesta pogođenih mjerama socijalnog distanciranja.

COVID-19 utiče na ekonomiju s raznih aspekata koji uključuju nedovoljnu iskorišćenost ljudskog i fizičkog kapitala, niže cijene roba, manje turista i prekide međunarodne trgovine, odlive kapitala s tržišta koje je u nastajanju, racionisanje kredita i veću nesigurnost.

Crna Gora posebno je pogođena velikim padom u turizmu, koji je centralni pokretač rasta: prihodi od turizma čine više od 20% BDP. Prema podacima Monstata, nakon rasta ekonomije od 2,7% u prvom kvartalu, Crna Gora je u drugom zabilježila pad od 20,2% što je među većim u Evropi. Takva ranjivost dodatno se pogoršava ostalim elementima, kao što su nemogućnost Crne Gore da emituje valutu, ograničene fiskalne zaštite i visok javni dug. Nivo javnog duga ograničava fiskalni prostor za odgovor na krizu, a uz visok deficit, zavisnost od spoljnjeg finansiranja postaje još značajnija.

COVID-19 kriza nanovo je pokazala da **očuvanje (srednjoročne) makroekonomske i finansijske stabilnosti predstavlja ključ za unapređenje otpornosti na ekonomske šokove**, **te da takva stabilnost predstavlja nužan uslov za održavanje visokog nivoa rasta na srednji rok.**

Tabela 2. Scenarija rasta BDP u Crnoj Gori prema predviđanjima različitih institucija

	PER 2020–2022. Pre-COVID-19 scenario		MMF[6] 8. apr.	Svjetska banka[7]	Evropska komisija 6. maj[8]	EBRD 12. maj[9]
	Osnovni	Niži rast				
2018.	5,1					
2019.	3,5	4,1	3,6	3,6	3,6	3,1
2020.	3,4	1,4	-12,0	-12,4	-5,9	-8,0
2021.	2,8	1,5	5,5	6,9	4,4	10

5 WORLD BANK ECA ECONOMIC UPDATE FALL 2020, COVID-19 and Human Capital https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/34518/9781464816437.pdf.

6 www.imf.org October country upadetes

7 WORLD BANK ECA ECONOMIC UPDATE FALL 2020, COVID-19 and Human Capital https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/34518/9781464816437.pdf

8 Evropska komisija, ekonomska prognoza, proljeće 2020. godine: Duboka i nejednaka recesija, neizvjestan oporavak, 6. maj 2020. https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/economy-finance/ip125_en.pdf

9 Pad od 8%, jer se očekuje da pola turističke sezone bude pogođeno pandemijom COVID-19. (EBRD, Izvještaj o ekonomskim izgledima regiona, april 2020);. Imajući u vidu značajno slabiji ishod turističke sezone za očekivati je i dublji pad ekonomije. https://www.ebrd.com/cs/Satellite?c=Content&cid=1395290493496&d=&pagename=EBRD%2FContent%2FDownloadDocument

Ozbiljnost krize bila je vidljiva gotovo odmah. U periodu od izbijanja krize do 30. aprila, broj nezaposlenih povećan je sa 35.429 na 40.361, što daje sadašnju stopu nezaposlenosti od 17,4% na osnovu metodologije Zavoda za zapošljavanje, pri čemu je broj žena koji se prijavio za pomoć veći.

Osim toga, MONSTAT je registrovao oko 41.000 zaposlenih manje u julu 2020. godine u odnosu na jul 2019. godine, a u avgustu oko 38.000 hiljada manje usljed slabe turističke sezone[10]. Dodatno podaci iz Ankete za drugi kvartal 2020. prema drugom kvartalu 2019. godine pokazuju značajan rast neaktivnosti na tržištu za oko 22.000 ljudi (od toga šest hiljada žena i 16 hiljada muškaraca, pri čemu žene ostaju značajno neaktivnije na tržištu rada, 135 hiljada naspram 99 hiljada).

Pogoršanje ekonomskih prilika ukazuje na rizik od povećanja siromaštva. Trend smanjenja siromaštva mogao bi se preokrenuti vraćajući se na nivo iz 2015. ili čak iz 2013. godine. Procjena Svjetske banke je da siromaštvo, u zavisnosti od dužine trajanja krize, može porasti između 1,5 i 3 procentna poena, odnosno da bi stopa siromaštva mogla doseći 20,4%. Mikro, mala i srednja preduzeća i preduzetnici u najvećem su riziku, budući da oni obično imaju najmanje likvidnosti i najmanje stope povraćaja, što nije slučaj samo sa Crnom Gorom, već i globalno. Usljed prekida rada tokom COVID-19 pandemije, oni su posebno ranjivi. Sve zemlje, uključujući i Crnu Goru, kontinuirano su preduzimale mjere da smanje uticaj trenutnih okolnosti po svoj privredni sistem, a mjera subvencionisanja zarada zaposlenih u preduzećima bila je jedna od najučestalijih mjera, kako na Zapadnom Balkanu, tako i u drugim evropskim zemljama.

V. REAKCIJA VLADE NA COVID-19

Suočavajući se s ekonomskim posljedicama COVID-19 krize, Vlada je usvojila mjere za pomoć u ublažavanju ekonomskih i socijalnih uticaja. Te mjere slijedile su opšte preporuke međunarodnih finansijskih organizacija, kao što je MMF, koje su, nakon mjera za kontrolu epidemije, sadržavale preporuke za aktivnosti koje treba da preduzmu monetarne vlasti, vlade i regulatori finansijskog tržišta. Vlada je, kroz tri paketa pomoći, podržala i podržava privredu putem niza finansijskih, poreskih i drugih mjera.

Tabela 3. Politike i mjere donesene kao podrška preduzećima za nastavak proizvodnje usred izbijanja epidemije

Kategorija politika	Sadržaj	Mjere
1. Finansijska podrška	Ohrabriti relevantne subjekte da daju zajmove, odobravaju produženje zajma i niže kamatne stope	• Odloženo vraćanje kredita fizičkim licima i preduzećima kod svih banaka, mikrokreditnih institucija i IRF-a u trajanju od 90 dana, sve vrste kredita, uključujući gotovinske zajmove (obezbijeđene i neobezbijeđene) • Kreiranje nove kreditne linije IRF-a MSME • Subvencije (za zatvorene djelatnosti, za turistički sektor; za ugrožene djelatnosti – Preduzetnici, mikro, mala i srednja privredna društva u djelatnostima čiji rad nije zabranjen, ali je u značajnoj mjeri smanjen obim aktivnosti kao posljedica naredbi Ministarstva zdravlja radi suzbijanja epidemije; za novo zapošljavanje
2. Porezi, carine	Smanjenje, odlaganje uplate poreza i doprinosa	• Odlaganje uplate poreza i doprinosa na zarade za 90 dana, kasnije se nadovezuje na drugi paket i subvencije privredi • Smanjivanje roka za povraćaj PDV-a i produženje ograničenja roka za izlaganje carinske garancije za odloženo plaćanje carinskog duga

10 Podaci prikupljeni iz administrativnih izvora za razliku od Ankete.

3. Politike socijalnog osiguranja za podršku radu i obnavljanju proizvodnje	Socijalne mjere	• Subvencije za zarade zaposlenih na plaćenom odsustvu • Subvencije na zarade zaposlenih koji su u izolaciji i karantinu • Obustava prinudne naplate radi socio-ekonomske zaštite privrednih subjekata, čije su aktivnosti zabranjene odlukama NKT-a • Jednokratna novčana pomoć u vrijednosti od 50 € nezaposlenim licima
4. Usluge i podrška	Pomoć domaćim proizvođačima i pojedinačnim sektorima	• Pomoć medijima • Posebna podrška poljoprivredi i ribarstvu • Nove kreditne linije IRF za poljoprivrednike i ribare • Jednokratna pomoć poljoprivrednicima i ribarima • Odluka Skupštine Privredne komore o privremenom oslobađanju obaveze plaćanja članskog doprinosa za djelatnosti čiji je rad bio obustavljen. Odlukom se, u periodu od 1. aprila do 30. juna 2020. godine,oslobađaju obaveze plaćanja članskog doprinosa privredna društva i preduzetnici kojima je naredbom Ministarstva zdravlja, usljed epidemije bolesti COVID-19, zabranjeno obavljanje djelatnosti i poslovni subjekti čija je djelatnost usljed epidemije najviše ugrožena.
5. Smanjenje troškova	Smanjenje troškova za električnu energiju	• EPCG – izuzeće iz fiksnog dijela računa za struju za april, maj i jun – koji se neće naplaćivati korisnicima u zatvorenim aktivnostima

Prvi paket mjera pomoći privredi i građanima, čiju je vrijednost Vlada procijenila na 100 miliona € (uglavnom nova kreditna linija IRF), usvojen je sredinom marta, prvenstveno kao podrška likvidnosti. U okviru tog paketa, ugroženim preduzećima i preduzetnicima iz formalnog sektora poslovanja obezbijeđeno je tromjesečno odlaganje poreza na dohodak fizičkih lica i doprinosa za obavezno socijalno osiguranje. Obezbijeđena je i kreditna podrška preduzećima putem Investiciono-razvojnog fonda (IRF), te uveden tromjesečni moratorijum na otplatu kredita građana i privrede kod komercijalnih banaka. Prvi paket mjera uključivao je i dodatnu jednokratnu direktnu finansijsku podršku penzionerima s niskim primanjima i korisnicima materijalnog obezbjeđenja porodice vrijednu milion €. Preko 20.000 građana i njihovih porodica dobilo je ovu pomoć.

Ukupan fiskalni efekat mjera iz **drugog paketa** usvojenog 24. aprila procijenjen je na 75 miliona € bruto. Neto vrijednost je 46 miliona €[11] za period od tri mjeseca. Jedna od ključnih mjera uključenih u ovaj paket jeste državna pomoć za zaposlene u zatvorenim sektorima (ugostiteljstvo, usluge, saobraćaj i turizam), kojima je predviđena isplata 100% bruto minimalne zarade. Za april i maj primiće zaradu od 222 €, a porezi i doprinosi biće im podmireni u punom iznosu, odnosno 143 € za minimalnu zaradu. Predložene mjere uključuju subvencije za ranjive poslovne kategorije (preduzetnike, mikro, mala i srednja preduzeća do 250 zaposlenih) za april i maj, u iznosu od 50% bruto iznosa minimalne zarade za svakog prijavljenog zaposlenog. Iznos ove subvencije je 111 € za neto zarade i 71,5 € za poreze i doprinose. Nezaposleni koji ne dobijaju naknadu od Zavoda za zapošljavanje niti su korisnici materijalnog obezbjeđenja porodice dobili su jednokratnu pomoć od 50 €. Sva preduzeća kojima je bio zabranjen rad zbog mjera Vlade na suzbijanju širenja virusa, biće izuzeti od plaćanja računa za električnu energiju u aprilu, maju i junu. Istovremeno je Elektroprivreda Crne Gore (EPCG) udvostručila subvencije za električnu energiju socijalno ranjivim domaćinstvima dok su mjere u toku. U okviru drugog paketa državne pomoći za poljoprivredu i ribarstvo planirana su

11 Neto vrijednost drugog paketa mjera predstavlja razliku između bruto vrijednosti mjera i ukupnog iznosa subvencija za poreze i doprinose na zarade.

izdvajanja vrijedna 17 miliona €.

Od početka maja isplaćene su subvencije za preko 64.000 radnika u bruto iznosu 33,2 mil. € zaključno s krajem jula. Ipak najava produžetka isplata subvencija u skladu s kretanjem epidemiološke situacije po opštinama prema „semafor"[12] metodologiji znači da će ovaj iznos biti značajno veći. Takođe, IRF je do 30. 6. 2020. odobrio 397 (ukupno 1109 zahtjeva bez obzira na validnost i kvalitet) kredita u vrijednosti od 73,4 mil. € i definisao 836 moratorijuma na prethodno odobrene kredite u vrijednosti od 160,7 mil. €. Dakle, podrška iz ova dva izvora je do definisanja trećeg paketa na nivou od oko 2,5% BDP-a[13] bez sprovedenog moratorijuma IRF-a, a uz planiranu podršku poljoprivrednom sektoru i uz dodatne subvencije za ugrožene sektore mogla iznositi do oko 4% BDP. Istovremeno, u odnosu na skoro 10 hiljada zaposlenih, odložene su poreske obaveze u iznosu od preko 45,1 mil. €[14]. Mjere subvencionisanja zarada podstakle su podnošenje poreskih obrazaca pa je broj prijava za zaposlene za aprilski obračunski period sa oko 104 hiljade polovinom maja, povećan na oko 133 hiljade polovinom juna.

Treći paket socio-ekonomskih mjera Vlada Crne Gore usvojila je 23. jula 2020. godine[15]. Ovaj paket mjera obuhvatio je kako kratkoročne mjere, tako i mjere koje se odnose na srednji i dugi rok.

Kratkoročne mjere

- Mjera 1: Podrška sektoru turizma
- Mjera 2: Povoljne kreditne linije
- Mjera 3: Podrška privredi
- Mjera 4: Subvencionisanje zarada zaposlenih
- Mjera 5: Bespovratna podrška privredi
- Mjera 6: Definisana struktura i dinamika investicija po sektorima
- Mjera 7: Jednokratna podrška ranjivim kategorijama stanovništva
- Mjera 8: Stvaranje dodatnog fiskalnog prostora

Mjere na srednji i dugi rok

- Jačanje djelatnosti IT
- Podrška sektoru turizma
- Koncept brzih prodora u sektorima poljoprivrede i ribarstva
- Sanaciono-razvojne ekonomske mjere
- Podrška saobraćaju

Namjena kratkoročnih mjera jeste da obezbijede: podršku sektoru turizma u iznosu od 83,5 mil. €, zatim podsticaj poljoprivredi i ribarstvu za realizaciju investicija u ukupnom iznosu od 89,4 mil. €; za unapređenje konkurentnosti privrede i to kroz 17 programskih linija i davanjem 10 mil. € bespovratnih sredstava samo u 2020. godini; podršku privredi kroz subvencionisanje zarada uključujući turizam u ukupnom iznosu od 16,2 mil. €[16]; podršku najugroženijim kategorijama stanovništva u iznosu od 1,8

12 Metodologija po kojoj u zavisnosti od kretanja kumulativne incidencije dolazi do primjene pojedinih mjera suzbijanja epidemije. Primjenjuje se od kraja septembra i posmatra po opštinama.

13 Okvirna procjena BDP za 2020. 4,3 milijardi eura. Imajući u vidu da je za prvu polovinu godine ostvaren BDP od 1,8 mlrd. i da je realno da dođe do pada u trećem kvartalu u sličnom procentu kao u drugom zbog značajno nižeg ostvarenja turističkog prometa i uz pretpostavku da neće biti pretjerane oscilacije u BDP za četvrti kvartal dolazi se do okvirne procjene. Ostvarenje BDP od oko 4,3 mlrd. bi u odnosu na 2019. i ostvarenje od 4,9 mlrd. značilo godišnji pad od oko 12–13%

14 Potrebno je imati u vidu da su mjere ekonomske podrške podstakle obveznike da podnose poreske prijave i za značajno starije obračunske periode da bi se kvalifikovali za podršku.

15 Ukupan fiskalni efekat trećeg paketa mjera, kroz direktna davanja privredi iz budžeta države, kroz investicije iz budžeta države i državnih kompanija, kao i kroz obezbjeđene povoljne kreditne aranžmane kod IRF-a i komercijalnih banaka uz posredstvo države, za period 2020–2024, procijenjen je na 1,2 milijardi €, s tim da velikim dijelom sadrži i već ranije planirane investicije u javnom sektoru radi održavanja investicione potrošnje pa time i obnavljanja rasta BDP.

16 Ova sredstva biće i veća imajući u vidu dodatne odluke zasnovane na takozvanoj „semafor" metodologiji prema kojoj se klasifikuje kretanje epidemje na opštinskom nivou mjereći kumulativnu incidenciju u prethodnom periodu i u zavisnosti od mjera obustavljanja poslovnih aktivnosti opredjeljuju dodatne subvencije.

miliona €. Isto tako ovaj paket obuhvatio je i reprogram kredita i smanjenje stope PDV-a sa 21% na 7% na pripremanje i usluživanje hrane i bezalkoholnih pića u svim ugostiteljskim djelatnostima i to na period od godinu dana. Takođe, u okviru ovog paketa najranjivije kategorije dobiće po 200 €, dok će se za 13% povećati najniže penzije retroaktivno od 1. januara 2020. godine. Treći paket obuhvata i: smanjenje tekuće neinvesticione potrošnje u obuhvatu od dodatnih 10% kod svih budžetskih korisnika i državnih fondova, ali i smanjenje voznog parka u javnoj administraciji, ograničavanje broja korisnika koji imaju pravo na korišćenje službenih vozila, i prodaju dijela voznog parka, kao i racionalizaciju zarada u preduzećima s državnim vlasništvom. Vlada je rebalansom budžeta za pomoć privredi u okviru trećeg paketa obezbijedila 70 mil. € kod Banke za razvoj Savjeta Evrope (CEB) koje će dati direktno bankama, kao i garanciju za aranžmane između Evropske-investicione banke (EIB) i komercijalnih banaka u iznosu od 50 mil. €. Planirano je da banke obezbijede istu sumu novca iz svog kreditnog portfolija, odnosno oko 120 mil. €, tako da bi privredi trebalo da bude na raspolaganju ukupno oko 240 mil. €.[17]

VI. GLAVNI NALAZI ISTRAŽIVANJA UTICAJA COVID-19 NA MIKRO, MALA I SREDNJA PREDUZEĆA

- **Promjena radnog vremena i pad prihoda**

Prema podacima istraživanja ankete MMSPiP, pandemija je uticala **na promjenu režima rada za više od tri četvrtine zaposlenih od 15. marta**, koji su prvenstveno morali poći na plaćeno odsustvo i prihvatiti režim skraćenog radnog vremena. Sedamnaest odsto MMSPiP poslalo je svoje zaposlene na neplaćeno odsustvo ili smanjilo zarade i druge naknade. **Nakon 1. juna dvije trećine zaposlenih nijesu imali promjene u radnom režimu**, dok je od onih koji jesu 41% bilo sa skraćenim radnim vremenom, a 23% na plaćenom odsustvu. Smanjen je broj preduzeća koja su upošljavala sezonsku radnu snagu.

Grafik 3. Uticaj pandemije COVID-19 na režim rada zaposlenih od 15. marta (u %)

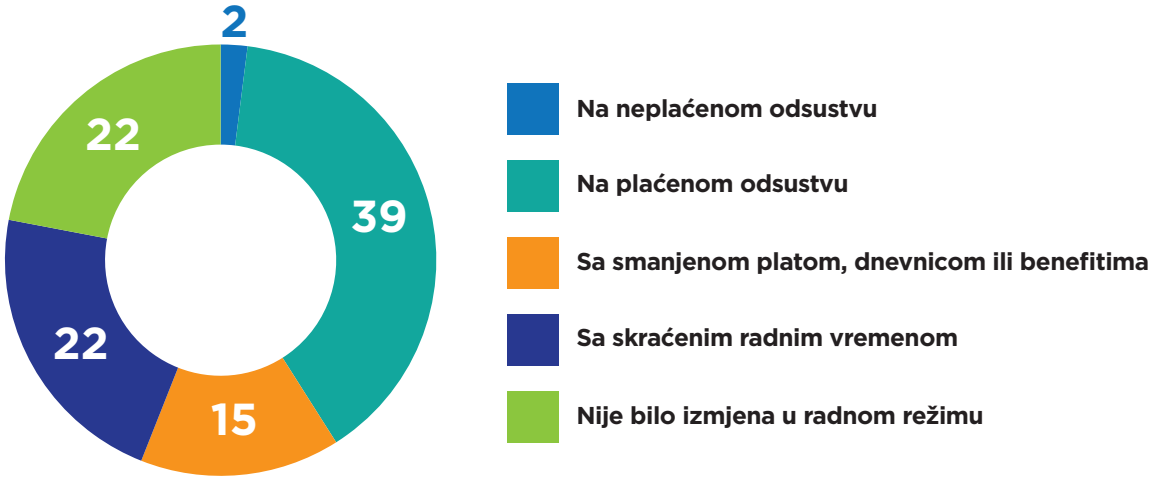

Izvor: Ipsos COVID-19 anketa – MMSPiP u Crnoj Gori, maj 2020, naručilac – UNDP

17 Komercijalne banke su ponudile kamatne stope u rasponu od 1,99% do 7% po kojima bi plasirale kredite privredi. Prema Vladinoj informaciji usvojenoj 20. avgusta, 11 banaka je dostavilo ponude (CKB, Podgorička, Hipotekarna, Erste, Lovćen, Prva, Adiko, Adriatik, Univerzal, Zapad i Komercijalna), a čekalo se na to hoće li i NLB i Zirat banka dostaviti ponude. Tek kad Ministarstvo finansija utvrdi konačnu listu, biće poznato koliko će koja banka pojedinačno plasirati novca. Rok u kojem bi banke trebalo da vrate novac koji im Vlada daje na pozajmicu je sedam godina, uz dvije godine grejs perioda.

Grafik 4. Uticaj pandemije COVID-19 na režim rada zaposlenih od 1. juna (u %)

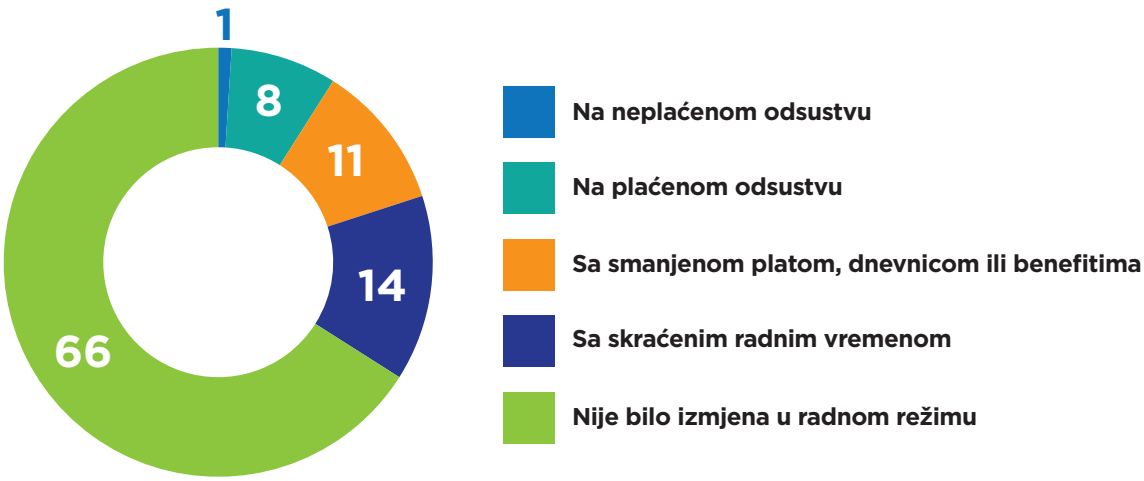

Izvor: Ipsos COVID-19 anketa – MMSPiP u Crnoj Gori, septembar 2020, naručilac – UNDP

Grafik 5. Izmjene režima rada zaposlenih zbog pandemije COVID-19 15. marta i 1. juna (u %)

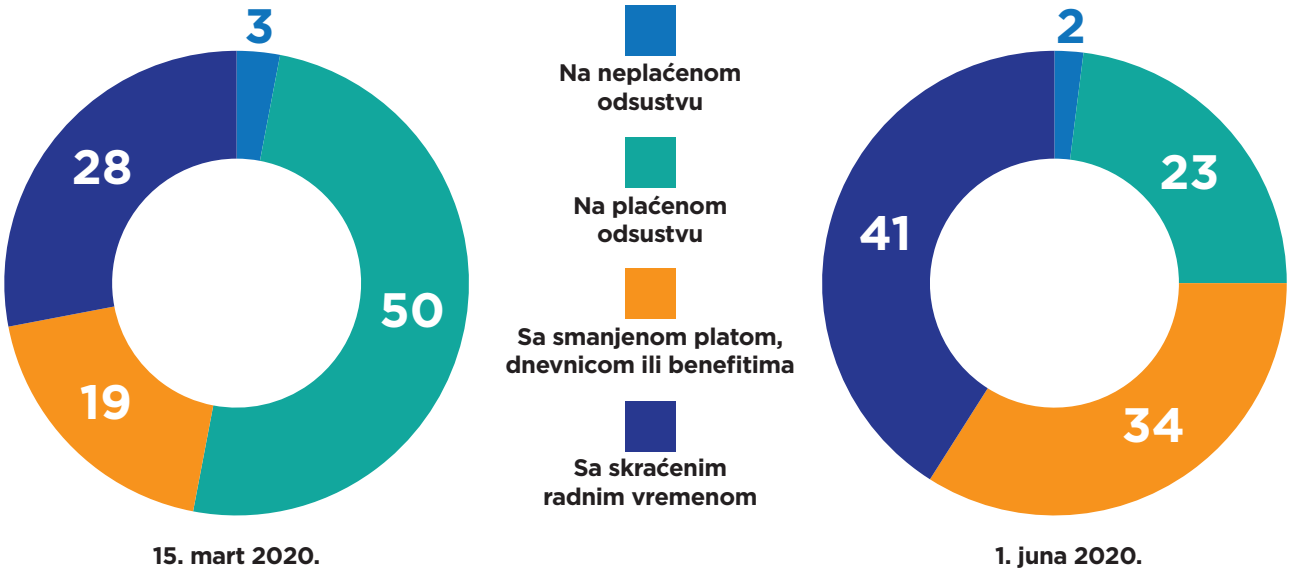

Izvor: Ipsos COVID-19 anketa – MMSPiP u Crnoj Gori, maj 2020. i septembar 2020, naručilac – UNDP

Uticaj krize dalje se odražava na pad prodaje i povećanje gubitaka. Konkretno, među preduzećima koja su imala manju prodaju u odnosu na isti period 2019. godine, u istaživanju u maju više od polovine njih ima preko 75% nižu prodaju u odnosu na isti period prošle godine, a 4 od 10 preduzeća ima 100% smanjenje prodaje. Gubici od preko 75% prisutni su uglavnom u uslužnim preduzećima. Istraživanje u septembru pokazalo je da i dalje veliki broj preduzeća bilježi pad promenta, s tim da je za skoro tri petine firmi taj pad do 25% (njih 18%), odnosno do 50% (njih 41%).

Grafik 6. Smanjenje prodaje u periodu mart – april 2020. u odnosu na isti period 2019. godine (u %)

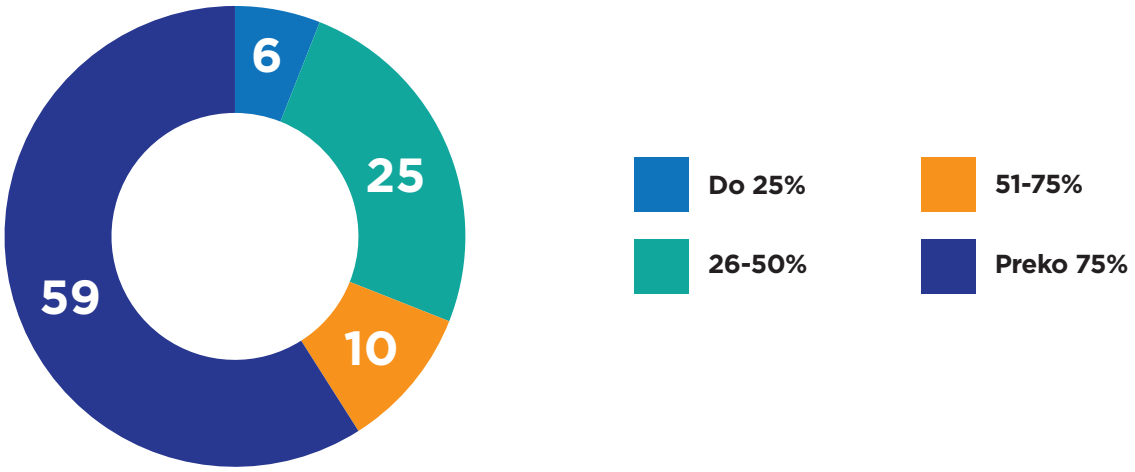

Izvor: Ipsos COVID -19 anketa – MMSPiP u Crnoj Gori, maj 2020, naručilac – UNDP

Grafik 7. Smanjenje prodaje u periodu jun – avgust 2020. u odnosu na isti period 2019. godine (u %)

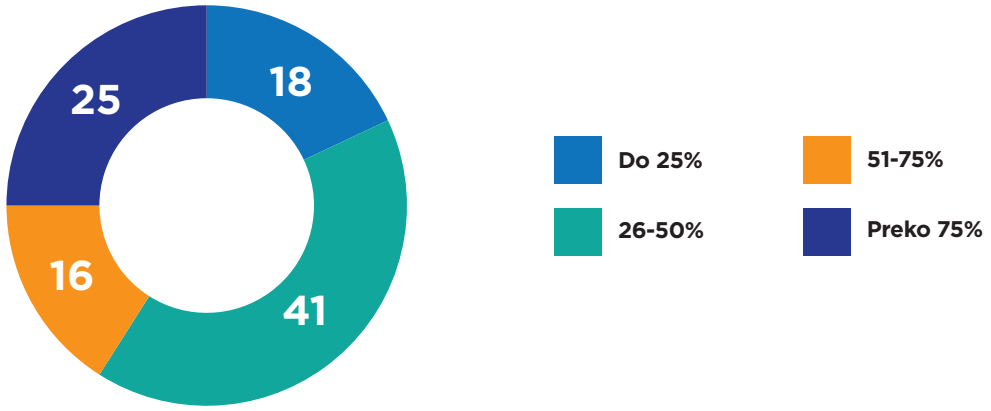

Izvor: Ipsos COVID -19 anketa – MMSPiP u Crnoj Gori, septembar 2020, naručilac – UNDP

- **Problemi s otplatom obaveza i opstankom preduzeća**

Osim toga, tokom maja više od jedne trećine preduzeća navodi da može otplatiti preko 75% svojih kratkoročnih obaveza, kao i dugoročnog duga i finansijskih obaveza u narednom mjesecu. **Međutim**, **njih 29% navodi da ne mogu izvršavati nikakve svoje obaveze ili da mogu izvršiti do 25% obaveza**. **Gotovo jedna trećina procjenjuje da mogu raditi naredne** četiri **sedmice**, **a četvrtina navodi period od jednog do tri mjeseca**. Posebno su negativna očekivanja imala preduzeća s juga zbog predviđanja slabe turističke sezone. Gotovo 55% njih procjenjivalo je da pod tadašnjim okolnostima mogu raditi maksimum do 12 sedmica, što ukazuje na ozbiljne probleme s likvidnošću. Tokom septembra u odnosu na maj, situacija s mogućnostima preduzeća za plaćanje obaveza bila je nešto povoljnija. Ipak, i dalje 22% preduzeća ističe da ili ne može ili može otplaćivati do 25% svojih obaveza.

Grafik 8. Mjera u kojoj mogu otplaćivati kratkoročne obaveze uz pomoć trenutnih sredstava (u %)

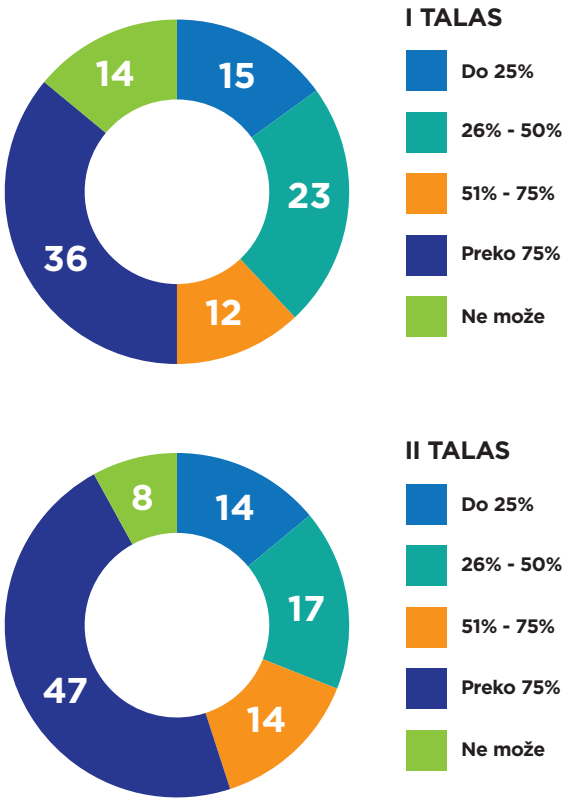

Grafik 9. Broj sedmica koliko još preduzeće može biti otvoreno u sadašnjim okolnostima (u %)

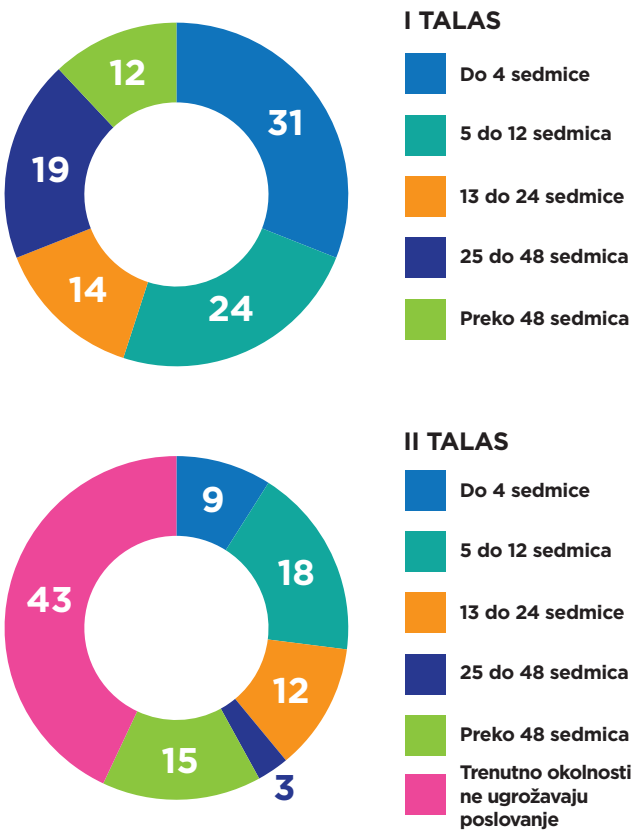

Izvor: Ipsos COVID-19 anketa – MMSPiP u Crnoj Gori, maj 2020. i septembar 2020. naručilac – UNDP

Smanjena tražnja izazvana zatvaranjem i naplata potraživanja ocijenjeni su kao najveći, **a istovremeno i kao najznačajniji izazov na tržištu s kojim su se suočila preduzeća u Crnoj Gori** tokom pandemije COVID-19.

Problemi s likvidnošću, ako se produže, potencijalno će pokrenuti naknadnu nesolventnost kod mnogih preduzeća. Nabavka sirovina i resursa isticana je u maju kao najveći izazov, pogotovo kod proizvodnih preduzeća i preduzeća na sjeveru. Osim toga, daleko je vjerovatnije da preduzeća sa sjevera ukazuju na problem smanjenih tokova gotovine, što ih onemogućava da vode redovno poslovanje, a preduzeća iz središnjeg regiona posebno se muče s troškovima sprečavanja i kontrole pandemije. Nadalje, trgovinska preduzeća imaju veći problem s prekidom lanca snabdijevanja, kao i prekidima isporuke ili nabavke, u odnosu na ukupan broj preduzeća.

Da bi se na najefikasniji način prilagodila i najuspješnije nosila s nastajućom krizom, preduzeća u Crnoj Gori preduzela su razne mjere i promijenila određene aspekte svog poslovnog modela. Kao odgovor na krizu COVID-19, tokom maja, 28% **preduzeća prvenstveno je odlučilo da skrati radno vrijeme ili im je poslovanje u potpunosti obustavljeno** (22%) zbog mjera zdravstvene zaštite koje je uvelo Nacionalno koordinaciono tijelo za zarazne bolesti. Međutim, više od jedne četvrtine preduzeća navelo je da nijesu donijeli nikakvu odluku kao odgovor na krizu izazvanu pandemijom COVID-19.

Nadalje, **preduzeća su promijenila određene elemente svog poslovnog modela**, **prvenstveno smanjenjem obima posla**, **uzimanjem kredita ili korišćenjem ušteda**. Međutim, preko 22% preduzeća je u potpunosti prekinulo poslovanje, dok 4% razmatra zatvaranje biznisa.

Tokom septembra preduzeća ističu i dalje skraćenje radnog vremena (27%), ali smanjenje plata i otkazivanje ugovorenih poslova sada navodi po 17% ispitanika. Preduzeća se i dalje rijetko odlučuju na smanjivanje broja radnika, ali je prisutno smanjivanje plata i drugih benefita, kao i manje mogućnosti zapošljavanja na tržištu što povećava neaktivnost radne snage.

Grafik 10. Prva odluka/aktivnost koje su kompanije donijele/preduzele kao odgovor na COVID-19 u periodu mart – april 2020 (u %)

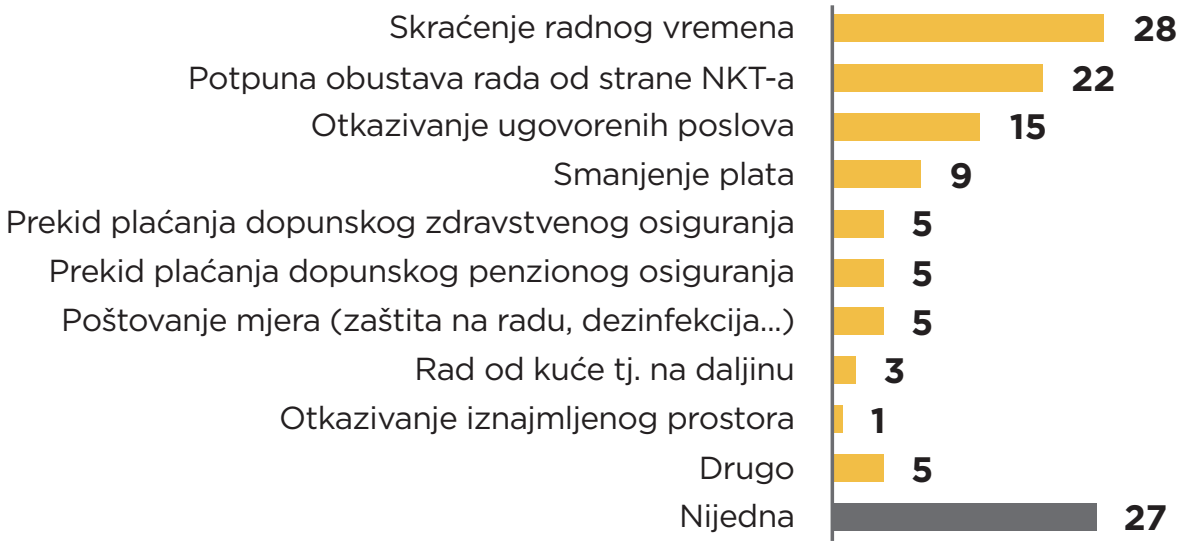

Izvor: Ipsos COVID-19 anketa – MMSPiP u Crnoj Gori, maj 2020, naručilac –UNDP

Grafik 11. Odluke/aktivnosti koje su kompanije donijele/preduzele kao odgovor na COVID-19 u periodu mart – avgust 2020.

Izvor: Ipsos COVID-19 anketa – MMSPiP u Crnoj Gori, septembar 2020, naručilac – UNDP

Osim toga, **tokom prvog talasa preduzeća su navela da su preduzela razne mjere u pogledu svojih dobavljača**, **potrošača ili klijenata**. Pogotovo je većina preduzeća (71%) nabavila zaštitnu opremu za rad s dobavljačima, a značajan broj je pregovarao s dobavljačima o promjeni rokova plaćanja ili otkazao narudžbe. Više od četvrtine preduzeća razgovaralo je sa svojim potrošačima o uticaju pandemije na njihovo partnerstvo i pregovaralo s njima o odlaganju isporuke.

S druge strane, **preduzeća su rijetko (92%) odlučivala da ulažu u novu opremu, u softverska ili digitalna rješenja da bi se uspješno nosila s izazovima** koje je donijela nova kriza. Isto tako, **većina preduzeća nije otpočela da koristi internet niti je povećala korišćenje interneta za obavljanje svojih poslovnih funkcija tokom krize COVID-19**. Uopšteno posmatrano, dvije petine preduzeća koristi internet, platforme i društvene mreže za poslovnu administraciju, dok ih blizu jedne trećine koristi za marketing. Sličan trend ulaganja u IT opremu prisutan je i u septembru.

Ipak, dok je većina preduzeća (73%) u maju istakla da ne koristi eksterne digitalne platforme, ni aplikacije niti internet stranice preduzeća za prodaju, u septembru je bio povećan udio firmi (sa 6% na 15%) koje ostvaruju do 20% prodaje preko interneta. Iako nedovoljno razvijena, svijest o novim mogućnostima prodaje polako se razvija. Takođe ukazuje na potrebu da se ubrza izrada i usvajanje Strategije digitalne transformacije, koja je u toku.

Grafik 12. Ulaganje u novu opremu, softver ili digitalna rješenje zbog COVID-19 krize (u %)

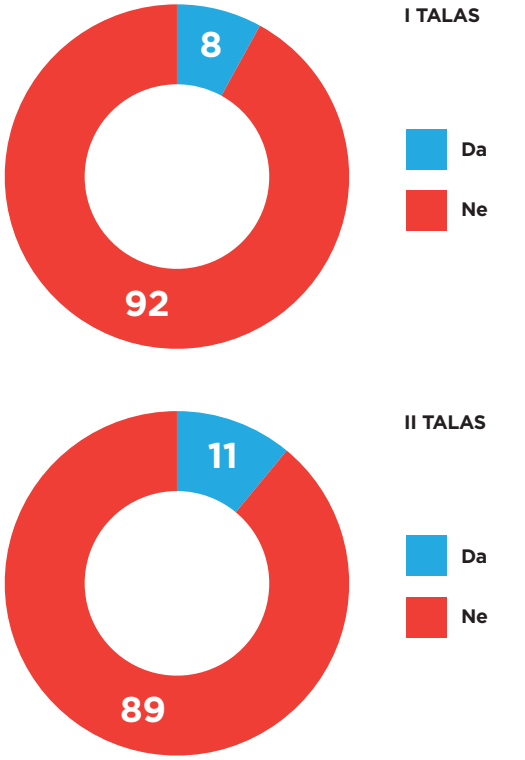

Grafik 13. Trenutni udio prodaje preko digitalnih platformi, aplikacija ili vebsajta firme (u %)

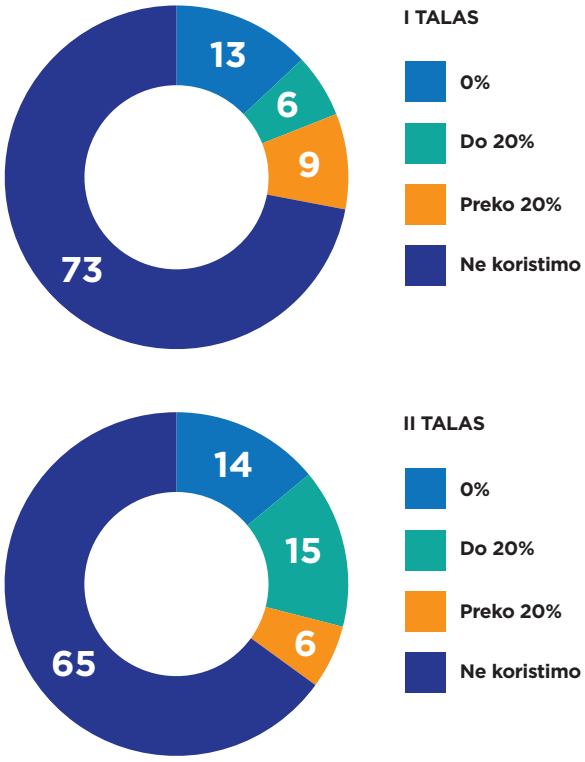

Izvor: Ipsos COVID-19 anketa – MMSPiP u Crnoj Gori, maj 2020. i septembar 2020. naručilac – UNDP

- **Ekonomsko osnaživanje žena u Crnoj Gori**

Procjenjuje se da je u Crnoj Gori prije pandemije COVID-19 radilo 45% stanovništva (27% u privatnom i 18% u javnom sektoru), a uzimajući u obzir radni status žena u ovom periodu, njih 40% od ukupnog broja bilo je zaposleno. Od ukupnog broja zaposlenih žena prije pandemije, njih 25% je radilo u privatnom sektoru, a 15% u javnom sektoru. U septembru, od ukupnog broja zaposlenih 38% su činile žene. Četvrtina njih radi u maloprodaji, 21% u administraciji i 20% u javnom sektoru. Tokom pandemije, gotovo svim ženama preduzetnicama na neki način poslovanje je ograničeno, izuzev preduzetnica iz sektora turizma i administracije koje su imale priliku da rade od kuće, ali sa smanjenim obimom poslovne aktivnosti. Takođe, žene zaposlene u medicini aktivno su radile ističući neadekvatne radne uslove. Kada je riječ o promjenama koje su zaposlene žene imale na poslu tokom krize COVID-19, nešto više od jedne trećine njih (35%) bilo je na plaćenom odsustvu, 31% trenutno zaposlenih žena radilo je skraćeno, dok je nešto manje od 25% radilo sa smanjenom

platom. S druge strane, plata se povećala za 10% trenutno zaposlenih žena. Uz to, 82% žena koje su trenutno zaposlene ili su bile zaposlene prije pandemije, kao i 79% žena koje su trenutno zaposlene i koje su doživjele neke promjene u svom radnom statusu za vrijeme krize, bile su obezbijeđene socijalnim i penzijskim osiguranjem tokom COVID-19. Skoro polovina ispitanica (47%) prijavile su da je pandemija uticala na lične izvore prihoda, zaradu od imovine, ulaganja ili štednju. **Dvije od pet žena u Crnoj Gori suočile su se s finansijskim teškoćama**, **kao što je plaćanje zakupa i režijskih troškova**, **dok je 38% žena navelo da se suočava s izazovima u smislu smanjenog finansijskog kapaciteta za pokriće osnovnih troškova života tokom pandemije**, **kao što su hrana i higijenske potrepštine**.

Gotovo **20% žena navelo je da su od prijatelja i porodice tražile finansijsku podršku da bi prevazišle finansijske poteškoće**. Tokom pandemije, **36% žena navelo je da im je smanjen pristup zdravstvenim uslugama ili da ne postoji.**

Grafik 14. Smanjenja plate ukupno zaposlene populacije zbog pandemije COVID-19 (u %)

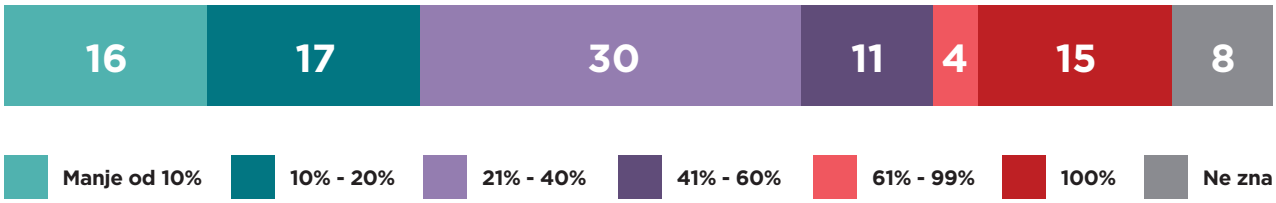

Izvor: Ipsos – Posljedice COVID-19 na ekonomsko osnaživanje žena i muškaraca, maj 2020. i septembar 2020, naručioci – UNDP i UN Women

Tokom pandemije, **10%** ukupno zaposlene populacije **imalo je smanjenje zarade od čega većina njih radi u privatnom sektoru**. Za skoro jednu trećinu njih zarada je smanjena 21%–40%, dok njih gotovo 15% nije imalo nikakav prihod. Na neplaćenom odsustvu bilo je 15% zaposlenih.

Grafik 15. Plata ukupne populacije primljena prije i tokom COVID-19 pandemije (u %)

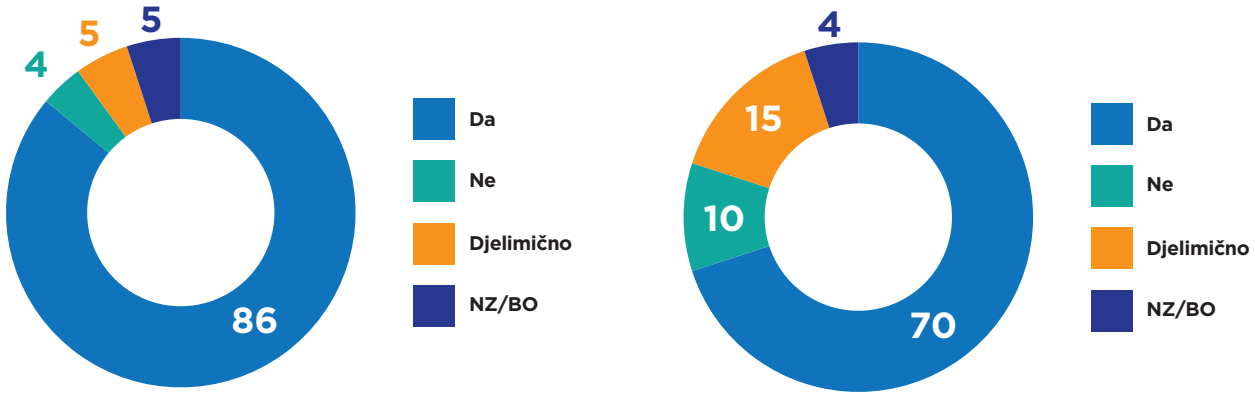

Izvor: Ipsos –Posljedice COVID-19 na ekonomsko osnaživanje žena i muškaraca, maj 2020. i septembar 2020, naručioci – UNDP i UN Women

U kategoriji zaposlene populacije koja je imala smanjenje zarada 41%–60%, učešće žena je veliko. Takođe je u sektorima turizma, usluga i saobraćaja konstatovano da se zarade nijesu češće isplaćivale tokom posmatranog perioda.

Kvalitativni dio ankete o ekonomiji njege i staranja i osnaživanju žena ukazao je na specifične izazove s kojima se preduzetnice suočavaju, zavisno od sektora privrede u kojem rade. Ovo zahtijeva posebnu pažnju prilikom osmišljavanja narednog seta ekonomskih mjera odgovora na krizu.

Na primjer, preduzetnici/preduzetnice u sferi turizma i obrazovanja suočile su se sa značajno smanjenim obimom poslovne aktivnosti, pa time i nenadoknadivim gubicima koji su doveli do smanjene likvidnosti, nemogućnosti da se izmire obaveze, uključujući i zakup poslovnih prostorija. S obzirom na to da je preduzetnička aktivnost u sektorima turizma i obrazovanja umnogome uslovljena cikličnim poslovnim prihodima, ekonomske mjere treba prilagoditi toj dinamici i preduzetničkim potrebama, posebno u oblasti obrazovnih usluga gdje se procjenjuje da je angažovano više žena. Preduzetnice navode da smanjene zarade u ovom periodu potvrđuju praksu uvođenja „pristupa minimalne zarade" za radnike, čemu je potrebno posvetiti posebnu pažnju na duži rok, te uvesti odgovarajuće socijalne i ekonomske mjere da bi se osiguralo zadržavanje prava i uslova dostojanstvenog rada za sve zaposlene. Istovremeno, kvalitativni dio istraživanja ukazuje na to da je određeni nivo ekonomskih aktivnosti žena ostao i tokom perioda pandemije, kao što su finansijsko-pravne usluge, ili djelatnosti u sferi usluge uljepšavanja koja se ponovo pokrenula u posmatranom periodu nakon popuštanja ograničenja. Međutim, preduzetnice u ovim sektorima navode značajno smanjenje prihoda i činjenicu da se nijesu uspjele povratiti do tačke na kojoj su bile prije COVID-19. Ubuduće, ekonomske mjere treba da uzmu u obzir te specifičnosti poslovanja u kojima su većinski angažovane žene, da bi se osigurao njihov opstanak na duže staze.

- **Smanjeni prihodi i radno vrijeme i njihov uticaj na dohodak**

Značajan broj građana je u nezavidnom položaju, prema Brzoj procjeni socijalnog uticaja čiju su izradu naručile UN. Prema tim podacima, 60% stanovništva je u aprilu očekivalo pad dohotka, od čega je gotovo 40% vjerovalo da će pad iznositi 30%. Očekivanja u junu bila su nešto povoljnija pa je 42% stanovništva očekivalo pad dohotka, od čega je 25% očekivalo pad od 30%.

Grafik 16. Percepcija uticaja korona virusa na finansijsku situaciju u aprilu

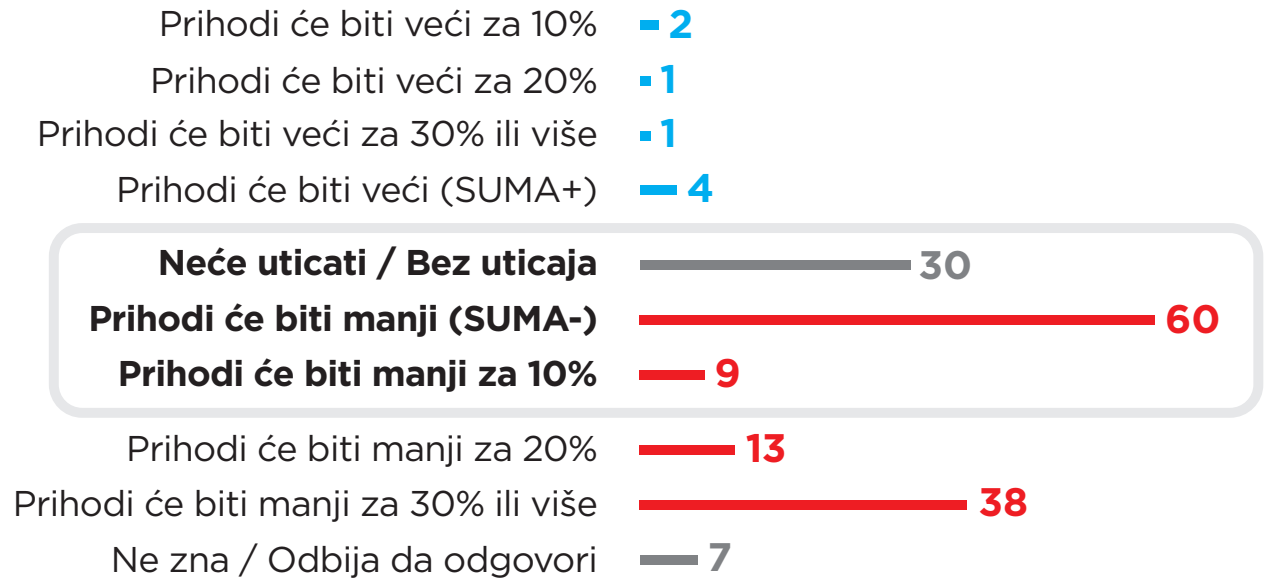

Izvor: Ipsos – Brza procjena socijalnog uticaja epidemije COVID-19 u Crnoj Gori, april 2020, naručilac – UN

Grafik 17. Percepcija uticaja korona virusa na finansijsku situaciju u junu

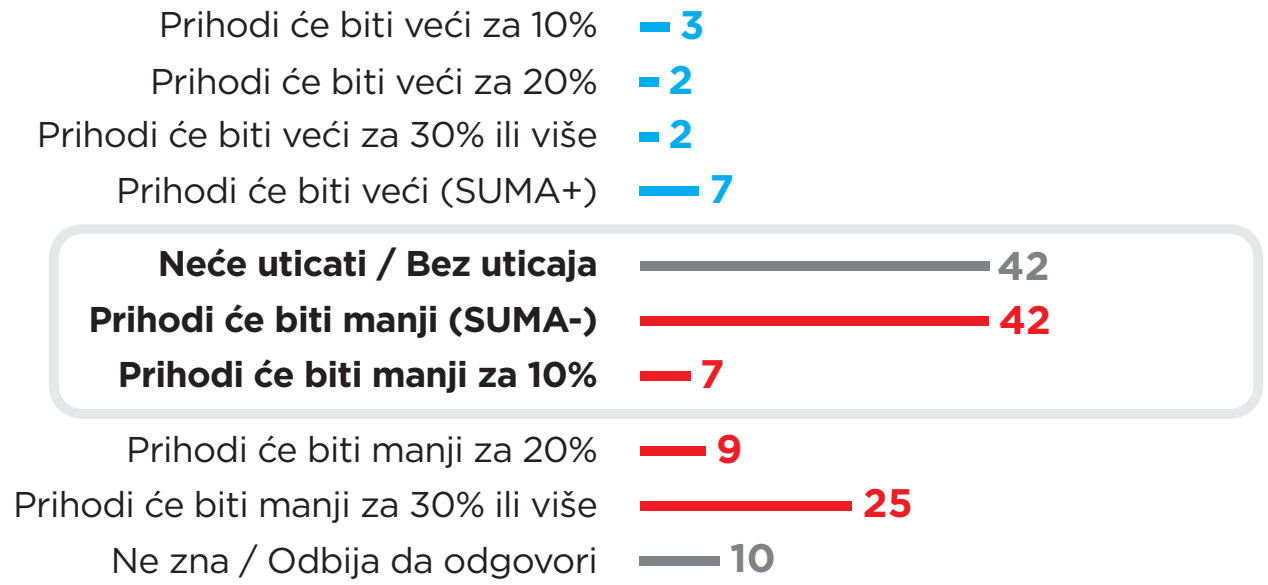

Izvor: Ipsos – Brza procjena socijalnog uticaja epidemije COVID-19 u Crnoj Gori, jun 2020, naručilac – UN

Oko 70% domaćinstava može izdržati jedan mjesec. Takođe, 15% ispitanika u aprilu i 18% ispitanika u junu ukazalo je na niže redovne dohotke od zarada, dok je njih 25% u aprilu navelo niži prihod od drugih dohodaka vezanih za rad. Već je tokom **epidemije 20% ispitanika navelo da nijesu dobili platu ili su izgubili posao**, **dok je 22% onih koji su naveli da imaju dohodak iz rada naznačilo da nemaju socijalno osiguranje**.

Grafik 18. Finansijska održivost domaćinstava (u %)

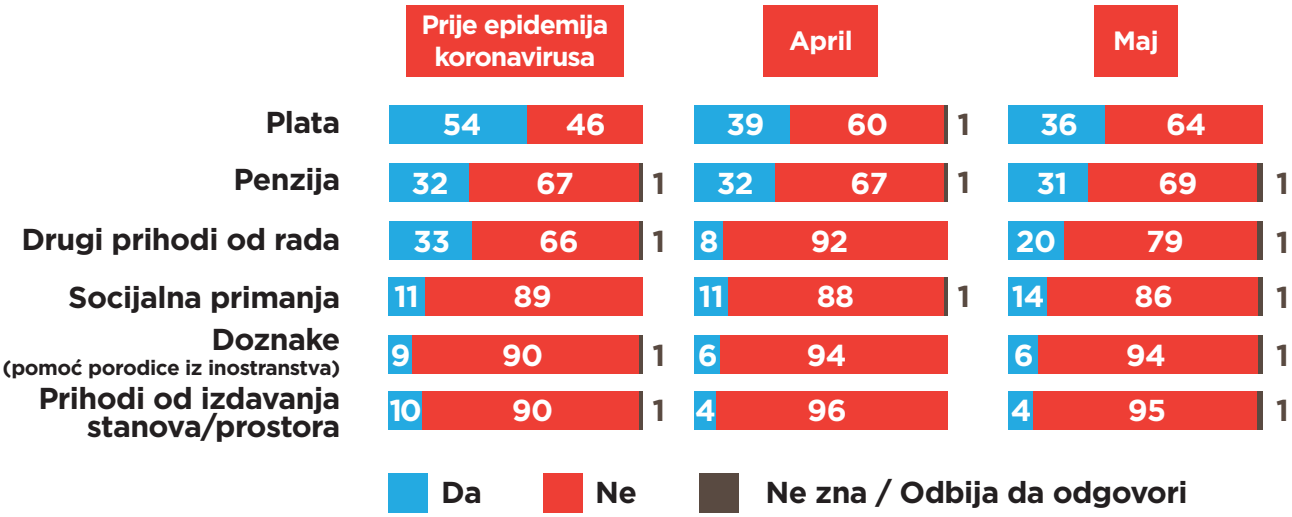

Izvor: Ipsos –Brza procjena socijalnog uticaja epidemije COVID-19 u Crnoj Gori, jun 2020, naručilac – UN

Ovakav rezultat nije iznenađujući, jer je anketa UNDP pokazala da **7 od 10 preduzeća očekuje smanjenje prihoda u naredna tri mjeseca**. Smanjenje zarada češće je bilo u maloprodaji, saobraćaju, turizmu i ugostiteljstvu, dok je neplaćeno odsustvo bilo zastupljeno u proizvodnji i trgovini. Više od polovine građana je radilo 8/9 sati u prosjeku prije pandemije, dok je taj procenat pao na 21% tokom COVID-19. Tokom pandemije došlo je do primjetnog povećanja broja građana koji navode da su radili u prosjeku 1–4 sata dnevno, sa 4% prije na 26% tokom pandemije, što je u skladu s navedenim primjenama u smislu rada na dio radnog vremena.

Takođe, nalazi istraživanja Unije poslodavaca sprovedenog u aprilu, čiju su izradu podržali ILO i EBRD, ukazuju na to da je 10% privrednih subjekata smanjilo broj zaposlenih usljed krize COVID-19, dok njih 90% to nije uradilo. Među preduzetnicima koji su smanjili broj zaposlenih, 1/3 je smanjila ljudske resurse za preko 31%, dok je kod 54% njih to smanjenje bilo manjeg obima, od 1 do 10%.

Istraživanje koje je uradio UNESCO u oblasti kulture tokom prvog talasa pokazalo je da je 42% ustanova kulture koje su bile obuhvaćene istraživanjem navelo da je do 50 prethodno zakazanih događaja ili kulturnih manifestacija otkazano ili odloženo, čime gube prihod od 5 € po ulaznici/članarini. Trideset odsto ispitanika očekivalo je da više od 1.000 ljudi prisustvuje otkazanim ili odloženim događajima. To pokazuje uticaj na manji sektor ekonomije, ali koji je u porastu. Istovremeno se čini da su preduzetnici u ovom sektoru željni da istraže mogućnosti koje nude digitalne platforme.

Očekivanja MMSPiP prema mjerama Vlade, **sadašnjim i budućim**

Generalno, **9 od 10 kompanija u Crnoj Gori upoznate su s mjerama koje su propisale lokalne vlasti ili Vlada**, dok je 7 od 10 kompanija prijavilo ili koristilo neke od propisanih mjera. **Subvencije za plate prvobitno su istaknute kao ekstremno efikasna ekonomska mjera za koju se prijavio najveći procenat kompanija ili ih već koriste, da bi u drugom istraživanju došlo do određenog smanjenja ocjene efikasnosti praktično svih mjera podrške**, **što je vjerovatno rezultat nedovoljno realnih očekivanja**. Ipak, mjera subvencionisanja plata dominira.

Pored subvencija za plate, više od **četvrtine kompanija** u prvom talasu istaklo je da su **mjere poput fiskalnih olakšica ili smanjenja** (**pogotovo za kompanije sa sjevera**) i pristup novim kreditima trebalo da budu dio nove intervencije Vlade u narednom periodu, da bi u drugom talasu tek 8%, odnosno 3% ocijenilo ove mjere kao one koje koriste, dok je 20% navelo odloženu otplatu kredita.

Grafik 19. Vrsta mjera za koje se firma prijavila ili ih trenutno koristi (u %)

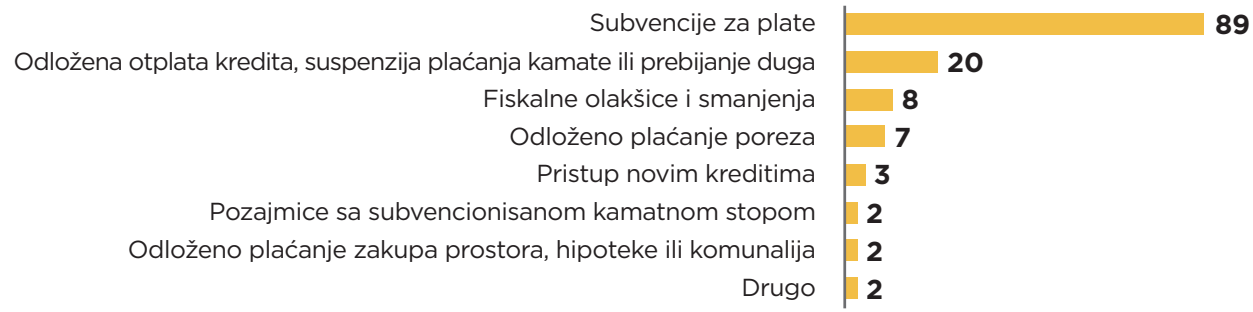

Izvor: Ipsos COVID19 anketa – MMSPiP u Crnoj Gori, septembar 2020, naručilac – UNDP

Grafik 20. Očekivana pojačana podrška u narednom periodu (u %)

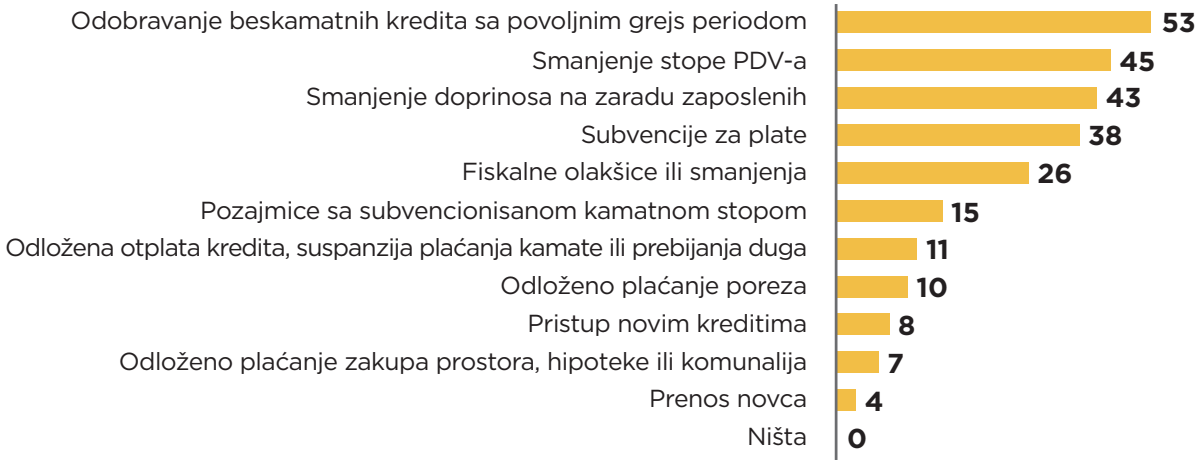

Izvor: Ipsos COVID19 anketa – MMSPiP u Crnoj Gori, septembar 2020, naručilac – UNDP

Više od polovine kompanija vjeruje u njihov budući razvoj, **dok skoro isti broj kompanija izražava suprotne stavove u pogledu budućeg razvoja makroekonomskog okruženja s tim da je pesimizam porastao**.

Dok je u prvom talasu preko **dvije trećine kompanija očekivalo** da će u naredna tri mjeseca, u odnosu na isti period 2019. godine, njihovi prihodi opadati, taj procenat sada je veći i dostiže skoro 80%.

Grafik 21. Očekivano smanjenje prihoda u naredna tri mjeseca u poređenju s istim periodom prethodne godine (u %)

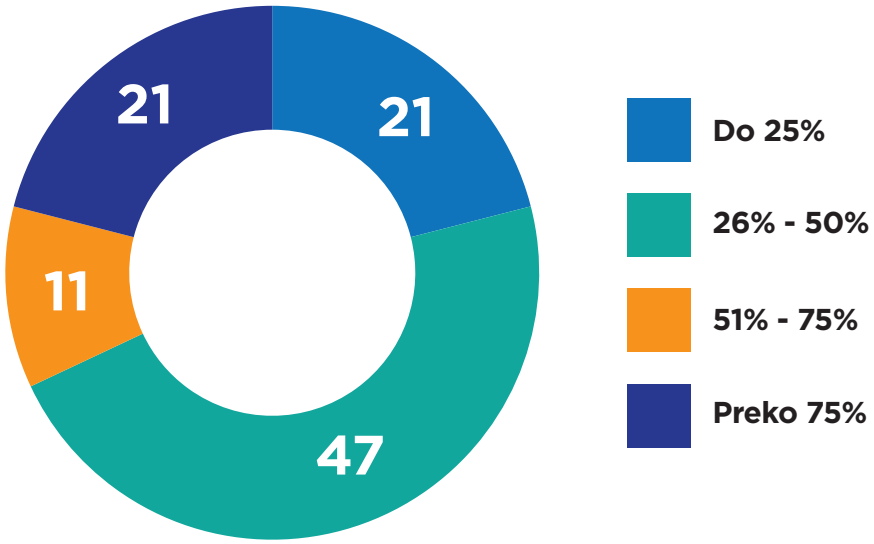

Izvor: Ipsos COVID-19 anketa – MMSPiP u Crnoj Gori, septembar 2020, naručilac – UNDP

Takođe, nakon tri mjeseca raste broj firmi koje misle da će se smanjiti investicije (sa 34% na 50%), ali da neće biti promjena u investicijama, kao i da će se broj zaposlenih s punim radnim vremenom smanjiti (sa 7% na 16%).

Grafik 22. Očekivana promjena broja zaposlenih s punim radnim vremenom u naredna tri mjeseca u poređenju s istim periodom prethodne godine (u %)

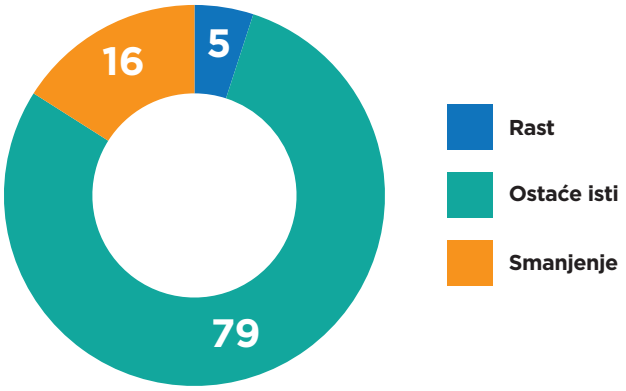

Grafik 23. Očekivana promjena u ulaganjima u naredna tri mjeseca u poređenju s istim periodom prethodne godine (u %)

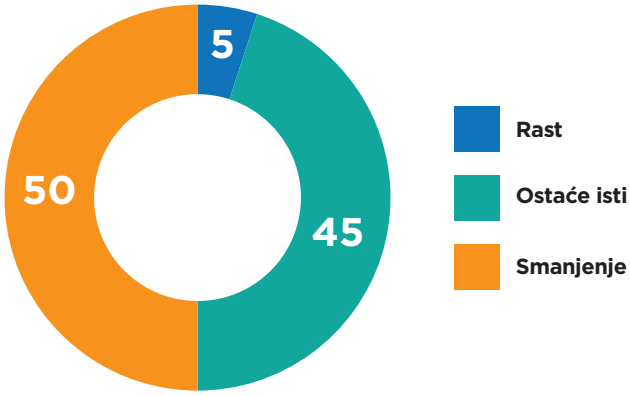

Izvor: Ipsos COVID-19 anketa – MMSPiP u Crnoj Gori, septembar 2020, naručilac – UNDP

Međutim, za **kompanije smještene u južnom regionu** Crne Gore značajno je vjerovatnije da **ne vjeruju u svoj budući razvoj**, kao ni u budući razvoj makroekonomskog okruženja s obzirom na njihovo oslanjanje na turizam. Uz to, **predviđali su smanjenje prihoda od preko 75% i smanjenje broja zaposlenih da bi u septembru izrazili skoro 80% smanjena ulaganja u narednom periodu**.

S obzirom na to što bi se moglo uraditi povodom dugoročnog razvoja, **preko tri petine kompanija predlaže saradnju s finansijskim institucijama** koje bi kompanijama dale grantove, koncesijske pozajmice i posebne kreditne linije za mikro, mala i srednja preduzeća, taj procenat u septembru je 56% dok je mjera socijalne politike koja bi podržala zapošljavanje, kao i nastavak rada i proizvodnje sa 17% porasla na 31%.

Grafik 24. Prijedlozi za dugoročni razvoj (u %)

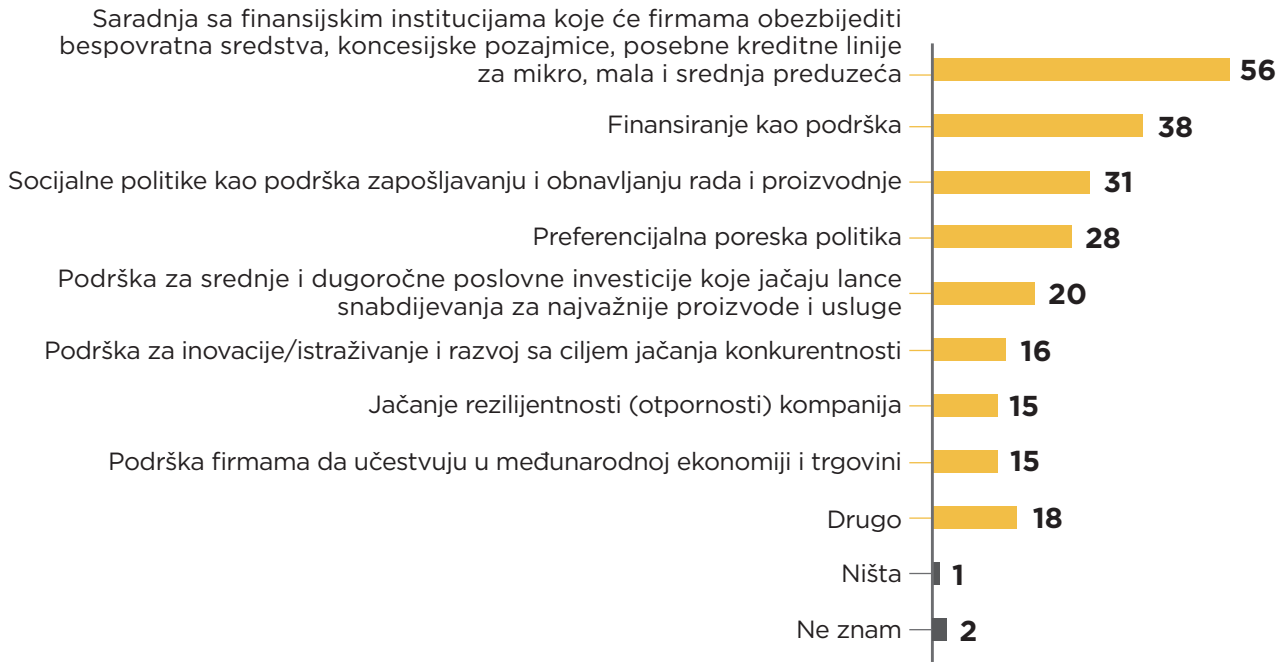

Izvor: Ipsos COVID-19 anketa – MMSPiP u Crnoj Gori, septembar 2020, naručilac – UNDP

Očigledno je da su potrebne dodatne mjere za pomoć u likvidnosti i obezbjeđivanju naplate gotovine, **bilo da se radi o garantnom fondu**, **robusnijoj shemi faktoringa**, **više poreskih olakšica ili drugom modelu koji bi bio osmišljen s komercijalnim bankama**.

Priroda Vladinih mjera prevashodno cilja firme i radnike koji posluju u formalnom sektoru. Pošto **mnogi građani nemaju formalan posao i nijesu obuhvaćeni programima socijalne pomoći koji ciljaju postojeće siromašne kategorije**, ove specifične karakteristike lokalnog tržišta rada trebalo bi uzeti u obzir prilikom primjene mjera za odgovor na krizu i određivanje kriterijuma podobnosti za korišćenje mjera. U tom smislu, mogu biti razmotrene srednjoročne i dugoročne promjene u poreskoj politici da bi se omogućio transfer radne snaga iz neformalnog sektora u formalni, posebno imajući u vidu niske nivoe prosječne zarade i implicitno medijane zarade.

VII. ZELENA TRANZICIJA I DIGITALNA TRANFORMACIJA KAO PUT NAPRETKA

Ako analiziramo novostvorenu vrijednost crnogorske ekonomije u odnosu na stalne cijene i uporedimo je s izraženijim uticajem između 2008. i 2018. godine, zaključujemo da struktura novostvorene vrijednosti ima sličnu raspodjelu, dok su uočljive određene zanimljive tendencije. **Trgovina i dalje ima najveći pojedinačni udio u privredi**, **12,6%**. **Međutim**, **primjetno je da je u prethodnih 10 godina došlo do značajnog skoka u učešću usluga smještaja i prehrane**, **odnosno turizma i ugostiteljstva**. **Ovaj rast povećao je njihov udio sa 4,2% na 7,7%**, **što ovu ekonomsku oblast podiže na drugo mjesto**. Iako je direktan rast BDP-a na 7,7% sam po sebi vrlo značajan, mnoge druge aktivnosti direktno su vezane za ovu oblast. Na primjer, značajno povećanje broja turista u prethodnih 10 godina doprinijelo je povećanju izvoza roba i usluga (npr. poljoprivredni proizvodi koji se prodaju stranim klijentima). Tako se udio turizma u ukupnoj ekonomskoj aktivnosti procjenjuje na preko 20% u stvaranju BDP-a. Dodatno, iako je **od 2010. do 2019. došlo do rasta zaposlenosti za 25%**, **taj je rast bio neujednačen s uslugama ugostiteljstva i smještaja**, **administrativnim i pomoćnim uslužnim djelatnostima i građevinarstvom na koje se odnosi više od 50% rasta**. Pored toga, **bez obzira na činjenicu da je došlo do rebalansa BDP-a**, **posmatrano iz ugla potrošnje u periodu između 2008–2019, lična potrošnja domaćinstava i dalje je vrlo visoka i iznosi 72,7%**.

Sve ovo ukazuje na relativno sužavanje ekonomskog sistema i sugeriše da **će** uticaj pandemije COVID-19 biti značajan. Istovremeno, s obzirom na poremećaje glavnih ekonomskih aktivnosti od kojih zavisi lična potrošnja domaćinstva, poremećaji mogu vjerovatno značajno uticati na rast nezaposlenosti i na rast siromaštva posebno ranjivih kategorija populacije. **Stoga**, **zaključak je da je potrebno pokrenuti raspravu koja može dovesti do određenog zaokreta kad su u pitanju javne politike ekonomskog oporavka**.

Zelena tranzicija i digitalna transformacija nude nove prilike za investicije

Ohrabrujuća je činjenica da je, bez obzira na izbijanje epidemije, **strateška vizija razvoja i konkurentnosti crnogorske ekonomije dobro utvrđena Strategijom pametne specijalizacije 2019–2024**.

Strane direktne investicije bile su i ostaće važan generator ekonomskog razvoja, ***ali ključ oporavka i njegove održivosti biće tendencija crnogorskog društva ka inovacijama***.

Razvijena i konkurentna država zasniva se na tri ključna strateška pravca, i to:

- zdravija Crna Gora
- održiva Crna Gora
- modernizovana i digitalizovana Crna Gora.

Ova strategija identifikuje oblasti u kojima bi se trebali razviti budući ključni lanci vrijednosti da bi postali okosnica održivog razvoja u narednom periodu:

- obnovljivi izvori energije i energetska efikasnost
- održiva poljoprivreda i lanac vrijednosti hrane
- novi materijali i održive tehnologije
- održivi i zdravstveni turizam
- i IKT, s tim da je IKT horizontalni sektor, jer pruža poslovnu i tehnološku podršku ostalim prioritetnim sektorima.

Imajući u vidu ciljeve i odabrane lance vrijednosti koji upućuju na zelenu tranziciju i digitalnu transformaciju, napravljena je kratka analiza/pregled programa strukturnih reformi, koji uključuje Program ekonomskih reformi i prioritetne strukturne mjere za period 2020–2022, Industrijska politika 2019–2024, energetska politika, održiva poljoprivreda i strategija razvoja turizma, kao i IRF program

za podršku razvoju preduzetništva koji bi trebalo da podrži zelene biznise u narednom periodu.

Kratka analiza odabranih dokumenata jasno sugeriše da ekonomska procjena uticaja COVID-19 postavlja potrebu da se neki od njih revidiraju i posmatraju kroz prilike za kreiranje mjera i programa podrške koji mogu podstaći zelenu tranziciju i digitalnu transformaciju. Dok neki od njih, poput industrijske politike, u određenoj mjeri sadrže segmente o cirkularnoj ekonomiji i digitalnoj infrastrukturi, prioritetne strukturne mjere predviđene za naredne 2/3 godine nemaju fokus na njima. Portfolio kreditnih linija IRF-a trebalo bi da odražava i promjene javnih politika.

Smjernice za reviziju politika mogu se naći u novom strateškom okviru EU, **Evropskom zelenom sporazumu**, koji je u skladu s Agendom UN-a 2030 i ciljevima održivog razvoja. Stoga bi u narednom periodu to trebao biti osnov za planiranje i usklađivanje domaćih politika, uključujući i eventualni razvoj plana crnogorske zelene ekonomije. U tom smislu, **treba razmisliti o promjenama u poreskoj politici**, **uključujući uvođenje poreza na ugljenik** kao jedan od načina za uravnoteženje poreskog opterećenja od rada, a ka podsticanju održive potrošnje.

Zaključeno je da Strategija pametne specijalizacije nudi novi pristup i može se koristiti kao vodilja u svrhu revidiranja drugih ključnih vladinih dokumenata. Na ovaj način, **Crna Gora bi mogla ubrzati razvoj i izbjeći tzv. zamku srednjeg dohotka**.

Međutim, još dosta toga treba učiniti **u oblasti zakonodavstva koje bi trebalo da omogući korišćenje digitalnih tehnologija** (**eventualno i ubrzavanje obaveze korišćenja digitalnog potpisa**)**, a posebno korišćenje *blockchain* tehnologije**, na primjer, radi poboljšanja transparentnosti i kvaliteta javne uprave i **unapređenja digitalnih vještina državnih službenika**. Sve ovo bi moglo poboljšati poslovno okruženje i podstaći kompanije na novi način poslovanja.

Potreba za revidiranjem **Programa ekonomskih reformi 20202022** može se iskoristiti kao prilika ne samo za reviziju budžeta i makroekonomskih scenarija u svjetlu pandemije COVID-19, već i za **reviziju strukturnih prioritetnih mjera u skladu sa zelenom tranzicijom i digitalnom transformacijom**.

VIII. PREPORUKE

Na osnovu prethodno navedenih zaključaka, ponuđene su kratkoročne, srednjoročne i dugoročne preporuke.

Neke preporuke naglašavaju potrebu razvoja novih, alternativnih scenarija, jer je neizvjesno kako će se epidemija COVID-19 razvijati, najmanje u narednih 12 mjeseci, kako u Crnoj Gori, tako i u Evropi i globalno.

Neke preporuke ukazuju na potrebu jačanja javnih finansija, istovremeno pružajući prijedloge kako je dalje moguće podržati privatni sektor.

Brojne preporuke razmatraju različite modalitete podrške razvoju mikro, malih i srednjih preduzeća u kontekstu zelene tranzicije.

Ostale preporuke odnose se na javnu upravu, potrebu za poboljšanjem njenih performansi i cjelokupnog poslovnog okruženja (gledano šire od direktne podrške mikro, malim i srednjim preduzećima), jer je to ključ za dugoročan oporavak, uz proces razvoja održive ekonomije.

Cilj ovih preporuka nije propisivanje gotovih rješenja, već da ponudi inspiraciju i motivaciju kao osnovu za dijalog između relevantnih aktera, kreatora javnih politika i odluka potrebnih za definisanje budućeg *puta naprijed*. Takođe, ambicija nije bila definisati preporuke koje će obuhvatiti sve

sektorske politike. Fokus je na onima koje će kratkoročno pomoći stabilizaciji ekonomskih prilika kao neophodnog preduslova za funkcionisanje mikro, malih i srednjih preduzeća. U srednjem i dugom roku preporuke naglašavaju zelenu tranziciju (dekarbonizacija) i digitalnu transformaciju kao pokretačku snagu predstojećeg razvojnog perioda.

Faza 1 (do 6 mjeseci): mjere smanjenja štetnog uticaja na socio-ekonomski ambijent

Izrada dodatnih procjena, revidiranje postojećih dokumenata i modeliranje dodatnih scenarija

R1. Iz analize proizlazi da je očigledno potrebno pristupiti reviziji budžetskih projekcija za 2020–2021, pa se u tom kontekstu *preporučuje analiza scenarija koji bi za varijabilu imali kvalitet ljetnje turističke sezone usljed visoke sezonalnosti ekonomije i visokog direktnog i indirektnog uticaja turizma na BDP. Istovremeno, preporučuje se razmatranje scenarija produženog trajanja drugog lockdowna koji bi mogao uslijediti na jesen usljed eventualnog drugog talasa epidemije virusom COVID-19*.

R2. *Takođe se preporučuje razmatranje razvoja sljedećeg Programa ekonomskih reformi 2021–2023, budući da on postavlja osnovu za Zeleni oporavak, koji je podržan digitalnom transformacijom, pri* čemu *se u isto vrijeme stvara jasna veza s Agendom UN 2030 za održivi razvoj i Strategijom pametne specijalizacije.*

R3. Imajući u vidu da je predmet ove analize uticaj COVID-19 na mikro, mala i srednja preduzeća, *preporučuje se izrada posebne analize uticaja na društvene djelatnosti (zdravstvo, obrazovanje, socijalna pitanja...) u skladu s ciljem da se utvrdi dugoročna održivost ovih oblasti u novim okolnostima.*

Jačanje spremnosti javnih i poslovnih subjekata radi obezbjeđivanja poslovnog kontinuiteta u slučaju drugog talasa epidemije

R4. Imajući u vidu odvijanje drugog talasa epidemije*, preporučuje se uvođenje, odnosno unapređenje postojećih planova poslovnog kontinuiteta u javnim organizacijama na državnom i na lokalnom nivou, kao i u privatnim i državnim preduzećima.*

R5. *Istovremeno, preporučuje se definisanje predvidljive politike otvorenih granica za period do kraja 2021. godine, uz eventualno definisanje obaveze da svi dolasci u Crnu Goru budu uz odgovarajući test kojim se dokazuje da putnik nije zaražen virusom Covid-19.*

R6. Radi podizanja kvaliteta javne uprave (u kontekstu izvještaja posebno s ciljem da se podrže mikro, mala i srednja preduzeća) i sistema obrazovanja *preporučuje se realizacija programa digitalnog usavršavanja službenika javne uprave na državnom i na lokalnom nivou kao i zaposlenih u* školama*. Ova preporuka daje se takođe u svijetlu* činjenice *da će svaki plan kontinuiteta poslovanja podrazumijevati znatan prenos i korišćenje digitalnih tehnologija na svim organizacionim nivoima.*

Dalja podrška rješavanju problema likvidnosti i pokretanja ekonomskih aktivnosti

R7. Imajući u vidu posebnu osjetljivost biznisa koji pokreću *žene* preduzetnice i druge društveno ranjive grupe, preporučuje se dodatno sagledavanje ovih programa podrške i pružanje eventualnih dodatnih povlastica (dužeg moratorijuma i fiskalnih olakšica).

R8. Po ugledu na slične primjere *preporučuje se i razmatranje mogućnosti da se dio kreditne podrške za likvidnost pretvori u grant ukoliko je poslodavac zadržao radnike dovoljno dugo.*

R9. Radi ublažavanja problema naplate potraživanja *preporučuje se razmatranje privremenog uvođenja plaćanja PDV-a po naplaćenoj, a ne izdatoj fakturi. Ovo bi značajno unaprijedilo likvidnost malih i srednjih preduzeća.*

R10. Imajući u vidu da je bankarski sektor od ključnog značaja za oporavak privrede, *preporučuje se razmatranje uvođenja održive garantne sheme da bi se ohrabrile nove pojzajmice komercijalnih banaka imajući u vidu da je dosta kompanija odložilo svoje investicije, kao i da se ojačaju faktoring aktivnosti.*

R11. Izraženost problema naplate potraživanja koja preduzeća percipiraju, u uslovima napregnutosti crnogorskog budžetskog sistema i oslanjanja na zaduživanje na spoljnjem tržištu, *preporučuje se razmatranje i kreiranje alternativnih privremenih oblika likvidnosti (novi metodi plaćanja, oblici digitalnog novca, poseban oblik obveznica i drugi modaliteti) u rasponu od 5 do 10% BDP u slučaju ostvarivanja lošijeg scenarija turističke sezone ili u slučaju novog lockdowna.*

R12. S obzirom na zahtjevne zdravstveno-sanitarne pretpostavke za funkcionisanje sektora turizma i ugostiteljstva i time uvećane troškove, *preporučuje se realizacija programa podrške i zapošljavanja ljudi koji doprinose COVID-19 standardu* čistoće *i bezbjednosti preko Zavoda za zapošljavanje.*

R13. Dodatno, u slučaju snažnog rasta nezaposlenosti *preporučuje se definisanje programa javnih radova poput programa zapošljavanja kroz pošumljavanje, upravljanja otpadom i slične druge programe.*

Ekonomsko-socijalni dijalog

R14. S obzirom na značaj angažovanosti svih struktura potrebno je nastaviti konsultacije sa socijalnim partnerima i poslovnom zajednicom, pa se u tom smislu *preporučuje intenziviranje ekonomsko-socijalnog dijaloga u okviru odgovarajućih tijela.*

<u>Faza 2 mjera (od 6 mjeseci do 18 mjeseci):</u> srednjoročne mjere za obnavljanje ekonomije

Jačanje strateškog okvira za održivi ekonomski oporavak

R15. Kako je identifikovano u procjeni, Strategija pametne specijalizacije (S3) zajedno s Nacionalnom strategijom za održivi razvoj, nudi okvir i ciljeve koji mogu biti osnova za dugoročan održivi ekonomski rast, oporavak i razvoj. *Preporučuje se da sve sektorske strategije budu usklađene sa Strategijom pametne specijalizacije. Tako brojne sektorske mjere, podsticaji i akcioni planovi promovišu odabrane S3 ekonomske lance vrijednosti, naime: obnovljive izvore energije i energetsku efikasnost; održivu poljoprivredu i lanac vrijednosti hrane; nove materijale i održive tehnologije; održivi i zdravstveni turizam; i IKT, kao horizontalni sektor, koji obezbjeđuje poslovnu i tehnološku podršku ostalim prioriotetnim sektorima.*

R16. U skladu sa ciljevima Strategije pametne specijalizacije, i kao prvi sljedeći korak u njenoj implementaciji, *preporučuje se iniciranje procesa izrade nacrta novog prostornog plana Crne Gore radi afirmacije novog modela rasta u Crnoj Gori.*

R17. *Preporučuje se ubrzavanje izrade nacrta Nacionalnog energetskog i klimatskog plana do 2035. godine, u skladu sa smjernicama Energetske zajednice, da bi se dodatno definisao okvir za ohrabrivanje energetske tranzicije.*

R18. *Preporučuje se ubrzavanje pripreme i usvajanja Strategije digitalne transformacije, koja će reflektovati naučene lekcije, prijetnje i mogućnosti proistekle iz COVID-19.*

Dalja reforma sektora obrazovanja

R19. Otkrivanje mogućnosti obrazovanja na daljinu i pritiska koji postoji nad sadašnjom školskom mrežom, trebalo bi da vodi ka daljoj modernizaciji modela nastave. Iz tog razloga *preporučuje* se *da se istraže dodatne mogućnosti za pružanje visokokvalitetnih programa, uključujući digitalne vještine i alate kao način za poboljšanje rezultata obrazovanja. Pored nastavka aktivnosti na digitalizaciji udžbenika i njihove zamjene digitalnim sadržajem dostupnim na tabletima, preporučuje se i investiranje u pametnu*

školsku *infrastrukturu (poput pametnih tabli i drugih digitalnih alata), uz obavezu obezbjeđenja dostupnosti svoj djeci. Ove promjene bi trebale ići uporedo sa kontinuiranom upotrebom svesaka i olovaka kao didaktičkih alatki. Da bi se pokrenula promjena, preporučuje* se *razmatranje uvođenja nastave na daljinu tokom jednog školskog dana, kao i definisanje dodatnih programa nastave za talentovanu djecu, kao i djecu kojoj je potrebna dodatna podrška u raznim oblastima.*

Zeleni poslovi

R20. Zelena tranzicija definiše se kao način postizanja dugoročnog održivog ekonomskog razvoja u humanim životnim uslovima, što je takođe način da se ohrabre inovacije i izbjegne zamka srednjeg prihoda[18], te se stoga *preporučuje definisanje shema podsticaja za zelenu tranziciju na strani snabdijevanja. Neke mjere mogle bi predstavljati uvođenje obaveze da se postižu visoki nivoi energetske efikasnosti u svim novoizgrađenim objektima (na primjer, putem solarnih panela i adekvatnih baterija, građevinskih standarda pasivne energije itd.). Ali, takođe, na strani potražnje putem ohrabrivanja e-mobilnosti, kao i podrške modernizaciji procesa proizvodnje da bi se postigao viši nivo energetske efikasnosti.*

R21. *Preporučuje se revizija programa ekonomskih pasoša, tako* što *bi uključivalo investicije u projekte zelene tranzicije i digitalne transformacije, kao i privlačenje talenata u Crnu Goru, pozajmljivanje od takozvanih Start-up primjera drugih zemalja (npr. Estonija, Irska,* Čile*, Izrael).*

R22. Ciljevi održivog razvoja 2030 predstavljaju globalnu univerzalnu agendu koja može biti postignuta isključivo ukoliko je stvarni sektor u potpunosti angažovan, tako da se *preporučuje da se sprovede SDG mapiranje ključnih lanaca vrijednosti i kreiranje programa radi podrške definisanim SDG biznis indikatorima kroz ove specifične lance vrijednosti. Trebalo bi obratiti naročitu pažnju na bavljenje segmentima lanca vrijednosti, koji može biti digitalizovan ili poboljšan u značajnoj mjeri, s tačke gledišta njihovog uticaja na okruženje.*

Inovativno finansiranje zelenog i digitalnog ekonomskog oporavka

R23. *Preporučuje se ubrzana implementacija nedavno usvojenog zakonodavstva koje se odnosi na inovacije.*

R24. Takođe, kao jedan od modela, *preporučuje se razmatranje i kreiranje programa, kao* što *je kupovina zelenih obveznica malih i srednjih preduzeća, koji obezbjeđuju sredstva kompanijama da investiraju u dostizanje SDG indikatora definisanih u prospektu razmjere 70% finansijska institucija – 30% Vlada, pod povoljnim uslovima. Nadalje, može se razmatrati pretvaranje dijela investicije u grant zasnovan na rezultatima*.

R25. Važna uloga koju ima Investiciono-razvojni fond (IRF) u ohrabrivanju razvoja mikro, malih i srednjih preduzeća, mogla bi biti dalje naglašena u kontekstu zelene tranzicije i digitalne transformacije. Stoga se preporučuje da se *IRF dominantno koncentriše na programe podrške inovacijama. Preporučuje se razmatranje uvođenja „zelenih" kreditnih linija, ojačanih primjenom shema granta zasnovanog na rezultatima (PBGS), koje mogu biti povezane s funkcionisanjem Eko fonda i budućeg Inovacionog fonda, takođe.*

R26. Neophodno je razmotriti diversifikaciju izvora finansiranja malih i srednjih preduzeća, pa se u tom smislu *preporučuje definisanje mjera za reformu berze u smislu mogućnosti generisanja fondova za podršku novoj generaciji zelenih projekata.*

R27. Imajući u vidu značaj industrijske politike za BDP diversifikaciju, *preporučuje se definisanje mjera i akcionog plana za stimulisanje cirkularne ekonomije.*

Poslovno okruženje

18 „Zamka srednjeg prihoda" je ekonomski razvojni fenomen, koji se odlikuje situacijom u kojoj zemlja koja dostigne određeni nivo prihoda postane „zarobljena" na tom nivou i ne napreduje ka višim nivoima prihoda.

R28. *Preporučuje se uklanjanje dodatnih administrativnih barijera radi poboljšanja pozicije Crne Gore na Listi vođenja biznisa Svjetske banke, ali takođe primarno radi smanjenja neformalne ekonomije. Strategija, tj. Akcioni plan trebalo bi da prepoznaju i da budu osnova za unapređenje poslovnog okruženja u svim sektorskim politikama. Takođe se preporučuje razmatranje e-rezidentnog modela Estonije i uspostavljanje kompanije na taj način.*

R29. *Preporučuje se promjena zakonodavstva da bi se omogućilo uvođenje blok lanac tehnologije u svakodnevnu upotrebu. Takođe se preporučuje intenzivirano, po mogućnosti obavezno korišćenje digitalnog potpisa, da bi se unaprijedio rad administracije s klijentima tokom svih administrativnih procedura, kao i nadgledanje (monitoring) statusa zahtjeva uz pomoć digitalnih tehnologija, kao* što *je blok lanac.*

Poreska politika

R30. Imajući u vidu značaj poreske politike, ona može voditi ka rješenjima koja će osloboditi dodatni privatni kapital za investicije u zdravstvo, životno osiguranje i obrazovanje. Stoga, *preporučuje se razmatranje određenih modela smanjenja poreskog opterećenja na rad, primarno kroz transfer doprinosa na račun poslodavca u bruto zaradu i kompenzaciju zaposlenima kroz reviziju poreza na dohodak. Ovaj pristup trebalo bi da se zasniva na platnoj medijani i mogao bi takođe da vodi smanjenju neformalne ekonomije, pa se preporučuje i da MONSTAT u saradnji s Poreskom upravom definiše metodologiju utvrđivanja medijane zarada, kao i prosječne zarade kako u javnom tako i privatnom sektoru.*

R31. U kontekstu finansiranja smanjenja poreskog opterećenja na rad i javni dug, *preporučuje se razmatranje modela uvođenja karbonskog poreza.*

Nove socijalne politike

R32. Uzimajući u obzir postojeće pilot programe u svijetu, *preporučuje se sprovođenje istraživanja o mogućnostima i modelima univerzalnog osnovnog prihoda, kako bi se procijenio njegov značaj za Crnu Goru. Takođe, da bi se vodila održiva socijalna politika, bilo bi korisno pratiti kretanje medijane dohotka domaćinstva, ne samo pojedinačnih plata koju bi kroz svoja istraživanja obezbjeđivao MONSTAT.*

R33. *Preporučuje se da se revidiraju uslovi na tržištu rada i postojeće zakonodavstvo, kao i da se redefinišu poslovi u smislu uvođenja fleksibilnog radnog vremena i rada od kuće,* što *bi uticalo na rast produktivnosti i imalo pozitivan uticaj na poslovnu aktivnost* žena.

Investicije podrške

R34. *Preporučuje se intenziviranje privatno-javnog partnerstva (PPP) u svim oblastima,* što *uključuje javnu administraciju, a naročito u oblastima gdje je potrebno specijalističko znanje. PPP modeli se takođe mogu koristiti kada je riječ o daljoj ekspanziji* širokopojasnemreže *radi obezbjeđivanja kvalitetnih usluga ruralnim područjima, kao i investiranje u 5G mrež*u. *Isti model može se koristiti i radi razmatranja uspostavljanja regionalnih habova za centre podataka, imajući u vidu mogućnosti daljeg razvoja energetskog sektora na osnovu* čiste *energije.*

<u>Faza 3</u>** (**<u>od 18 mjeseci do 4 godine ili više</u>**): **dugoročne mjere za izgradnju društveno-ekonomske otpornosti

Javne finansije

R35. Pogoršanje makrofinansijskih parametara logično je očekivati usljed posljedica epidemije, pa se zbog neizvjesnosti u budućem periodu i otvorenosti crnogorske ekonomije, a time i sklonosti spoljnim šokovima, *preporučuje razmatranje modaliteta fiskalne rezerve do nivoa 10% BDP-a. Jedan od modela mogao bi biti povezivanje s tzv. Suverenim fondovima nekih zemalja i rezervacije sredstava u slučaju ispunjenja uslova za povlačenje, umjesto oslanjanja na vanredne emisije obveznica.*

Obrazovanje

R36. Radi doprinosa obrazovanja na svim nivoima digitalne transformacije i inkluzivnom i pametnom rastu, *preporučuje se da se obezbijedi kvalitetan digitalni nastavni program s posebnim fokusom na vještinama 21. vijeka (kritičko razmišljanje, rješavanje problema, digitalna pismenost, timski rad, empatija itd.) kao i program razvoja kapaciteta kojim će se nastavnici podržati da bi efektno koristili digitalne alate i uspješno pripremali učenike za izazove tržišta rada.*

R37. Program sprovođenja inoviranog pripravničkog staža doprinio je smanjenju nezaposlenosti kod mladih koja je, međutim, i dalje visoka. *Preporučuje se dalja primjena modela obavljanja pripravničkog staža uz dodatno inoviranje pristupa na osnovu decenijskog iskustva. Takođe, preporučuje se razmatranje sličnog modela prije određivanja kvota za upis na univerzitet.*

Industrijska proizvodnja

R38. Istovremeno, *preporučuje se analiziranje uporednih primjera malih zemalja koje su obnovile ili očuvale industrijske kapacitete oslanjajući se na upotrebu robota i drugih digitalnih tehnologija.*

Kultura, turizam i poljoprivreda

R39. Definisani vrijednosni lanci u Strategiji pametne specijalizacije potencijalno su generator poslovnih aktivnosti visokog dohotka pa se *preporučuje razrada mjera podsticanja medicinskog i drugih sličnih oblika turizma, kao i konsolidaciju i ekspanziju ekonomskih lanaca vrijednosti koji mogu podstaći domaću proizvodnju i potrošnju, ali i izvoz pojedinih proizvoda (organska hrana, kozmetika i sl.).*

R40. Jedna od razvojnih šansi Crne Gore je međunarodno filmsko tržište. Striming usluge su značajno porasle i tokom trajanja epidemije pa se *preporučuje intenziviranje kontakata radi stvaranja održivih uslova za međunarodnu filmsku produkciju (Netflix, HBO, Disney...)*

R41. *Preporučuje se jačanje industrije kulture i kroz promovisanje kulturnih vrijednosti i upravljanje kulturnom baštinom radi održivog ekonomskog razvoja.*

Penzijski sistem

R42. Potrebno je nastaviti aktivnosti na održivosti sistema javnih penzija, pa se *preporučuje izrada modela daljih reformi među kojiima bi moglo biti i uvođenje skupa individualnih računa u okviru Fonda PIO, za sve prvi put zaposlene, kojim bi se posebno upravljalo.*

Regionalna saradnja

R43. Regionalna saradnja u brojnim oblastima dobija posebno na značaju, pa se u tom kontekstu *preporučuje iniciranje modela saradnje radi obezbjeđivanja strateških rezervi na pouzdan i ekonomski efikasan način, kao i oblici saradnje u oblasti zdravstva da bi pristup opremi i medicinskim sredstvima (uz mogućnosti lokalne proizvodnje kroz npr. 3D* štampu*) bio i dugoročno pouzdan uz razvoj usluga telemedicine.*

VIII. Prilozi:

1. Reprezentativni uzorak

Anketa s poslovnim subjektima u ovoj studiji sprovedena je na reprezentativnom uzorku preduzetnika, mikro preduzeća, malih i srednjih preduzeća u Crnoj Gori. Drugim riječima, istraživanjem su pokriveni navedeni poslovni subjekti na cjelokupnoj teritoriji Crne Gore, u sva tri regiona Crne Gore i sve tri vrste djelatnosti (proizvodnja, trgovina i usluge).

Opis uzorka po djelatnosti:

Djelatnost	maj	septembar
Proizvodnja	71	76
Trgovina	96	97
Usluge	152	148
Ukupno	319	321

Opis uzorka po veličini preduzeća:

Veličina preduzeća	maj	septembar
Mala	287	292
Srednja	32	29
Ukupno	319	321

Opis uzorka po regionu:

Region	maj	septembar
Sjever	47	46
Centar	154	152
Jug	118	123
Ukupno	319	321

U prvoj fazi stratifikacije svi poslovni subjekti po regionu u kojem su registrovani, djelatnosti koju obavljaju i veličini (mala i srednja preduzeća) bili su zastupljeni u srazmjeri kakva postoji u populaciji poslovnih subjekata Crne Gore (na osnovu podataka CRPS-a iz 2018. godine). Budući da se primjenom proporcionalne stratifikacije dobija mali broj subjekata koji pripadaju srednjim preduzećima, te bi pouzdano zaključivanje za ovu kategoriju poslovnih subjekata bilo isključeno, stratifikacija je korigovana tako što je povećan broj planiranih upitnika u kategoriji srednjih preduzeća, dok je njihov broj u kategoriji malih preduzeća smanjen. Nakon prikupljenih podataka, izvršena je korekcija neproporcionalne stratifikacije putem procesa post-stratifikacije.

Na ovaj način, veličina realizovanog uzorka i poduzoraka (određenih veličinom, djelatnošću i regionom) obezbijedila je dobijanje pouzdanih ocjena mjerenih indikatora kako na nivou cjelokupne populacije malih i srednjih preduzeća u Crnoj Gori, tako i na nivou regiona, tri grupe djelatnosti i dvije grupe veličine navedenih subjekata.

Kvantitativno istraživanje[19] omogućilo nam je **tačna mjerenja** i **kvantifikovanja** relevantnih indikatora i **poređenje** rezultata na ovim indikatorima za različite segmente populacije. Pored toga, kvantitativna istraživanja realizovana na reprezentativnom uzorku u skladu s određenim procedurama

19 U društvenim naukama kvantitativno istraživanje je sistematsko, empirijsko istraživanje društvenih fenomena pomoću statističkih, matematičkih ili kompjuterskih tehnika. Cilj kvantitativnog istraživanja jeste da se razviju i koriste matematički modeli, teorije i/ili hipoteze koji se odnose na ispitivani fenomen. Proces mjerenja je ključni za kvantitativno istraživanje, jer obezbjeđuje fundamentalnu vezu između empirijskog posmatranja i matematičkog izraza kvantitativnih veza.

za planiranje i realizovanje uzorka, omogućavaju **generalizaciju dobijenih rezultata na cjelokupnu populaciju**, **što je slučaj i s ovom studijom**. Naime, možemo reći s određenim stepenom sigurnosti da rezultati istraživanja, dobijeni na slučajnom reprezentativnom uzorku, odražavaju stanje u cjelokupnoj populaciji malih i srednjih preduzeća; figurativno rečeno, dobijeni rezultati su odraz mišljenja „preduzetnika, malih i srednjih preduzeća Crne Gore" a ne „ispitanika".

Po tehničkim karakteristikama i principima uzorkovanja, uzorak je jednoetapni, stratifikovani slučajni uzorak. Uzoračkи okvir čini lista svih aktivnih poslovnih subjekata registrovanih u Centalnom registru poslovnih subjekata iz 2018. godine. Stratifikacija je vršena po regionu, djelatnosti (proizvodnja, trgovina i usluge) i veličini (mala i srednja preduzeća), a dok su se na osnovu stratifikacije poslovni subjekti kao ispitanici birali slučajno.

Kada se radi o grupama djelatnosti koje su izabrane za stratifikaciju, najprije je korišćena podjela poslovnih subjekata po NACE rev2 klasifikaciji. Nakon toga, da bi se dobili pouzdani podaci na nivou djelatnosti, sve djelatnosti grupisane su u proizvodnju, trgovinu i usluge.

U pogledu veličine preduzeća korišćena je podjela na mala i srednja preduzeća prema broju zaposlenih (2018. godina). Na osnovu navedenog broja zaposlenih, svi poslovni subjekti klasifikovani su u mala (< 50 zaposlenih) i srednja (50–250 zaposlenih). U grupu malih preduzeća svrstani su i preduzetnici i mikro preduzeća.

Distribucija poslovnih subjekata (u %) po navedenim karakteristikama prikazana je na datom Grafikonu.

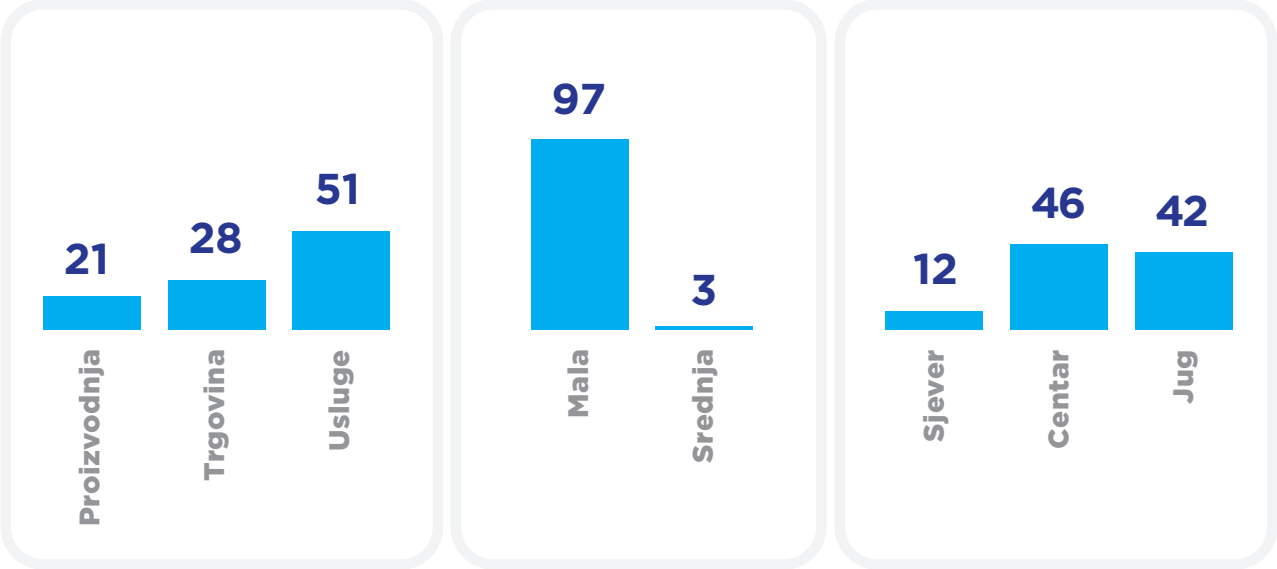

2. Prvi paket mjera ublažavanja pandemije COVID-19 u Crnoj Gori: 19. 3. 2020.	
1	**UBLAŽAVANJE NEGATIVNOG UTICAJA PANDEMIJE NA FINANSIJSKI SISTEM – ODGAĐANJE PLAĆANJA SVIH KREDITA NA 90 DANA** – za privredu i građane, moratorijum na plaćanje kredita, Centralna banka – Odluka o privremenim mjerama za ublažavanje negativnih uticaja novog korona virusa na finansijski sistem (Sl.list CG br. 019/20 od 19. 3. 2020 i 028/20 od 2. 4. 2020). Odlaganje otplate kredita građana i privrede kod svih banaka, mikrokreditnih institucija i IRF u trajanju od 90 dana, svih vrsta kredita, uključujući gotovinske kredite (obezbijeđene i neobezbijeđene), stambene kredite, kredite za penzionere, potrošačke kredite, investicione kredite, kredite za obrtna sredstva, kredite za likvidnost, kreditne proizvode vezane za korišćenje kartica i dr.
2	**ODLAGANJE UPLATE POREZA I DOPRINOSA NA ZARADE KAO I OBAVEZA SHODNO ZAKONU O REPROGRAMU DO 90 DANA** – Odlaganje uplate poreza i doprinosa na zarade za 90 dana, kasnije se nadovezuje na drugi paket i subvencije privredi. Zakon o reprogramu poreskog potraživanja (Sl.list CG, br. 83/16, Javni poziv za reprogram bio je 2017. g. gdje proces vodi Poreska uprava) – odlaganje na 90 dana.
3	**KREIRANJE NOVE LINIJE IRF ZA POMOĆ PRIVREDI –** likvidnost, do maksimalnog iznosa do tri miliona eura po korisniku, uz KS 1,5% (EIB sredstva, dok drugi izvori mogu ići i do 2% KS), grejs period – dvije godine, rok povraćaja – osam godina, što ne uključuje grejs period, za preduzetnike i MSP, u prioritetnim oblastima: nabavka ljekova, medicinske opereme, vozila; turizam; ugostiteljstvo; proizvodnja i prerada hrane; saobraćaj; usluge. Kredit za likvidnost namijenjen je prije svega za isplatu plata zaposlenima i to za ova tri mjeseca, a na osnovu zadnje isplaćene neto zarade; Kredit će se isplaćivati preko banaka na tekući račun zaposlenih.
4	**OBEZBJEĐIVANJE POMOĆI NAJUGROŽENIJIMA**– Vlada je predvidjela i milion eura pomoći najugroženijima (50 eura za 8.500 korisnika socijalne pomoći i za 11.900 penzionera koji primaju minimalan iznos od 128 €).
5	**OGRANIČAVANJE I KONTROLA BUDŽETSKE POTROŠNJE** – uz zabranu/obustavljanje svih tendera**,** osim neophodnih. Nabavka u skladu s preporukama IJZCG / 11. 3. 2020, 13. 3. 2020 – Uprava za imovinu, kao i nadležne službe jedinica lokalnih samouprava, da po hitnom postupku izvrše nabavku dodatnih količina sredstava za higijenu, kao i sredstava za dezinfekciju ruku, radnog prostora i opreme za potrebe državnih organa, organa državne uprave, organa uprave i organa lokalne samouprave. Nabavku izvršiti u skladu s preporukama Instituta za javno zdravlje Crne Gore. Plus – za vaspitno-obrazovne i zdravstvene ustanove. Radi maksimalne racionalizacije troškova, Vlada je uvela ograničavanje i strogu kontrolu budžetske potrošnje, uz zabranu pokretanja svih javnih nabavki, osim onih koje su neophodne za funckionisanje zdravstvenog sistema, odnosno hitnih nabavki, shodno odredbama zakona.
6	**UŠTEDE U BUDŽETU** na bruto zaradama zaposlenih u javnoj upravi (centralni nivo, JLS, javna preduzeća u većinskom vlasništvu države i/ili JLS, javne ustanove, regulatori i ostala tijela). **Samo osnovna zarada** – biće obustavljene i **isplate varijabilnog dijela zarade i svih budžetskih naknada** za rad u komisijama, upravnim odborima. Preporučeno je i lokalnim upravama da urade isto. Samo osnovne zarade. Premijer je kazao i da će članovi Vlade uplatiti po pola plate jednokratno na račun Nacionalnog koordinacionog tijela za zarazne bolesti. Zabranjuje se budžetskim korisnicima (dalja) uplata sredstava NKT, jer je budžet jedinstven.
7	**ODLAGANJE PLAĆANJA ZAKUPA IMOVINE U DRŽAVNOM VLAŠNISTVU NA 90 DANA**. Vlada je zadužila sve državne institucije koje daju u zakup nepokretnost u vlasništvu države da svim zakupcima, po zahtjevu, omoguće odlaganje plaćanja obaveze za period od 90 dana. Mjera stupa na snagu od 1. aprila 2020. godine, čime Država želi da pruži primjer i podsticaj odgovornog ponašanja i drugima.

8	**AVANSNA UPLATA IZVOĐAČIMA RADOVA**, **ZA INVESTICIONE RADOVE**, tamo gdje to ne ugrožava zdravlje građana. Započeti kapitalni projekti neće biti zaustavljeni. Nastaviće se finansiranje započetih kapitalnih projekata i neophodnih usluga dobavljača, kroz avansna plaćanja uz bankarsku garanciju u visini avansa. (Uprava javnih radova i uprava za saobraćaj)
9	**POMOĆ MEDIJIMA** – Sve mjere koje se odnose na likvidnost privrede, odnose se i na **privredna društva koja su osnivači crnogorskih medija**. Agencija za medije da ih oslobodi plaćanja naknade, a štampanim medijima da se hitno obezbijede konkursna sredstva za funkcionisanje. Podrška i lokalnim javnim emiterima, preko Ministarstva kuture, kao jednokratna novčana pomoć.

3. Drugi paket mjera ublažavanja pandemije COVID-19 u Crnoj Gori: 24. 4. 2020.	
I.	***PROGRAM PRUŽANJA PODRŠKE PRIVREDI I ZAPOSLENIMA, RADI UBLAŽAVANJA NEGATIVNIH EFEKATA EPIDEMIJE NOVOG KORONA VIRUSA COVID-19***
1	**SUBVENCIJE ZA ZATVORENE DJELATNOSTI (Lista 1 – 77 šifri djelatnosti)**
	Privredni subjekt može dobiti subvenciju, po zahtjevu, za zarade zaposlenih za mjesece april i maj 2020. godine. Iznos subvencije se određuje u odnosu na vrijednost minimalne zarade utvrđene Odlukom Vlade o utvrđivanju minimalne zarade („Sl. list. CG", broj 33/19), na način da se opredjeljuje iznos poreza i doprinosa srazmjerno ostvarenoj zaradi, a najviše do **100% iznosa poreza i doprinosa na minimalnu zaradu** i **100% neto minimalne zarade** za zaposlene u privrednom društvu koji su evidentirani u februaru 2020. g. Subvencija se daje za preduzetnika i zarade zaposlenih za koje je preduzetnik, koji plaća poreze i doprinose po stvarnom dohotku ili u paušalnom iznosu, podnio GPPFL obrazac za 2018. ili 2019. godinu, odnosno ZPO obrazac za 2020. godinu i izmirio akontacije u 2019. godini. Subvencija se daje za zaposlene u privrednom društvu koji su evidentirani u mjesecu februaru 2020. godine, a za koje je podnesen IOPPD obrazac Poreskoj upravi zaključno s mjesecom za koji se podnosi zahtjev za subvenciju i ako je privredno društvo izmirilo poreske obaveze po osnovu poreza i doprinosa za 2019. godinu. Pravo na dobijanje subvencije na zaradu imaju i privredni subjekti koji u trenutku podnošenja zahtjeva za subvenciju redovno izmiruju reprogramirane poreske obaveze, shodno Zakonu o reprogramu poreskih potraživanja („Sl. list CG", broj 83/16). Dodatno, privredni subjekt može dobiti subvenciju ako ne smanjuje broj zaposlenih u periodu trajanja mjere, u odnosu na broj zaposlenih evidentiran u mjesecu februaru 2020. godine.
2	**SUBVENCIJE ZA TURISTIČKI SEKTOR (Lista 2 – 7 šifri djelatnosti)**
	Subvencija se daje preduzetnicima, mikro, malim i srednjim privrednim društvima, iz oblasti turističke privrede, čiji rad nije zabranjen, ali je u značajnoj mjeri smanjen obim aktivnosti kao posljedica naredbi Ministarstva zdravlja radi suzbijanja epidemije korona virusa. Najviše do 100% iznosa poreza i doprinosa na minimalnu zaradu i 100% neto minimalne zarade za zaposlene u privrednom društvu koji su evidentirani u mjesecu februaru 2020. godine.
3	**SUBVENCIJE ZA UGROŽENE DJELATNOSTI (Lista 3 – 105 šifri djelatnosti)**

	Preduzetnici, mikro, mala i srednja privredna društva u djelatnostima čiji rad nije zabranjen, ali je u značajnoj mjeri smanjen obim aktivnosti kao posljedica naredbi Ministarstva zdravlja radi suzbijanja epidemije, po zahtjevu, mogu dobiti subvencije na bruto zarade zaposlenih za mjesece april i maj 2020. godine. Subvencija se ne odnosi na: državne institucije, lokalnu samoupravu i privredna društva u većinskom vlasništvu države ili lokalne samouprave, kao i na privredna društva sa šiframa osnovnih djelatnosti navedenim u Prilogu 3. Subvencija se ostvaruje u iznosu od **50% iznosa poreza i doprinosa na minimalnu zaradu**,i **50% neto minimalne zarade za zaposlene** u privrednom društvu koji su evidentirani u mjesecu februaru 2020. godine. Iznos razlike do pune bruto zarade zaposlenog obezbjeđuje poslodavac. Od pet novododatih ustanova i privrednih društava iz oblasti zdravstva, za one koji su svoje smještajne kapacitete ustupili za potrebe sprovođenja mjera karantina odobrava se subvencija u iznosu od 100% neto minimalne zarade.
4	**SUBVENCIJE ZA NOVO ZAPOŠLJAVANJE**
	Subvencije se daju privrednim subjektima koji: • nijesu smanjili broj zaposlenih u odnosu na februar 2020. godine • evidentiraju nove zaposlene u periodu od šest mjeseci počev od 1. aprila 2020. godine (a koji nijesu bili evidentirani kao zaposleni kod tog privrednog subjekta u januaru i februaru 2020. godine) i koji su istovremeno bili evidentirani kao nezaposlena lica na Zavodu za zapošljavanje Crne Gore u prethodnom mjesecu u odnosu na mjesec na koji se podnosi zahtjev. Maksimalan broj zaposlenih za koje se može ostvariti subvencija po ovom osnovu jednak je razlici broja zaposlenih u mjesecu za koji se podnosi zahtjev i broja zaposlenih evidentiranih u februaru 2020. godine. Subvencija se ostvaruje tako da se opredjeljuje iznos poreza i doprinosa srazmjerno ostvarenoj zaradi, u iznosu od **70% iznosa poreza i doprinosa na minimalnu zaradu** i **70% neto minimalne zarade**. Iznos razlike do pune bruto zarade zaposlenog obezbjeđuje poslodavac.
5	**SUBVENCIJE ZA ZARADE ZAPOSLENIH NA PLAĆENOM ODSUSTVU**
	Preduzetnik i privredno društvo čiji zaposleni koristi pravo na plaćeno odsustvo s rada po osnovu čuvanja djeteta mlađeg od 11 godina, može, po zahtjevu, dobiti subvenciju na bruto zaradu za te zaposlene. Iznos subvencije od **70% iznosa poreza i doprinosa na minimalnu zaradu**, i **70% neto minimalne zarade za zaposlene** u privrednom društvu koji su evidentirani u februaru 2020. godine. Iznos razlike do pune bruto zarade zaposlenog obezbjeđuje poslodavac. Subvencija se ne odnosi na: državne institucije, lokalne samouprave, privredna društva u većinskom vlasništvu države ili lokalne samouprave. Subvencija se dobija za period ostvarivanja ovog prava zaposlenog, po dostavljenom zahtjevu poslodavca.
6	**SUBVENCIJE ZA ZARADE ZAPOSLENIH U KARANTINU ILI IZOLACIJI**
	Preduzetnik ili privredno društvo čiji su zaposleni naredbama Ministarstva zdravlja radi suzbijanja epidemije stavljeni u karantin ili izolaciju, po zahtjevu će dobiti subvenciju na bruto zaradu za te zaposlene. Do 70% neto minimalne zarade za zaposlene u privrednom društvu koji su evidentirani u mjesecu februaru 2020. godine. Iznos razlike do pune bruto zarade zaposlenog obezbjeđuje poslodavac. Subvencija se ne odnosi na: državne institucije i lokalne samouprave.

II.	***POSEBNE MJERE PODRŠKE POLJOPRIVREDI I RIBARSTVU***
7	**PROGRAM INTERVENCIJA NA TRŽIŠTU**
	Radi održavanja postojećeg nivoa proizvodnje, te održavanja stabilnosti tržišta, kako s aspekta cijena, tako i s aspekta količina koje se nude na tržištu poljoprivrednih proizvoda (žive životinje, mlijeko i mliječni proizvodi, voće i povrće i dr.) i proizvoda ribarstva i akvakulture, te održavanja stabilnosti dohotka poljoprivrednih proizvođača i ribara, donosi se poseban Program intervencija na tržištu da bi se ublažile posljedice krize izazvane korona virusom. Ovaj program sadrži sljedeće mjere: • Povlačenje i skladištenje viškova poljoprivrednih proizvoda i proizvoda ribarstva i akvakulture, te pomoć u distribuciji proizvoda od strane privrednih subjekata koji posjeduju adekvatne uslove za te namjene • Podrška poljoprivrednim proizvođačima, ribarima, uzgajivačima ribe i prerađivačima usljed poremećaja na tržištu nastalih značajnim padom cijena, a radi održavanja stabilnosti cijena i stabilnosti dohotka • Podrška dohotku poljoprivrednih proizvođača, ribara, uzgajivača ribe i prerađivača usljed nemogućnosti plasmana proizvoda, stvaranja viškova gubitkom tržišta za proizvode koje nije moguće distribuirati ili njihovog propadanja • Ustupanje viškova proizvoda javnim ustanovama (bolnice, centri socijalnog stanovanja i dr.), Crvenom krstu i drugima, uz nadoknadu proizvođačima od 100% tržišne vrijednosti tih proizvoda. U zavisnosti od okolnosti i problema koji su pogodili pojedinačne sektore, uz uvažavanje specifičnosti proizvodnje, plasmana i sl., pokrenuće se neke od navedenih mjera intervencija na tržištu. Ministarstvo će posebnim aktom propisati uslove za pokretanje potrebne mjere. Pored navedenih mjera, Ministarstvo može donijeti **dodatni set mjera** radi održavanja kontinuiteta proizvodnje i otkupa, te obavljanja svih aktivnosti vezanih za nesmetanu proizvodnju i distribuciju poljoprivredno-prehrambenih proizvoda i proizvoda ribarstva i akvakulture, imajući u vidu posebnu osjetljivost tržišta poljoprivredno-prehrambenih proizvoda i proizvoda iz sektora ribarstva i akvakulture, specifične uslove proizvodnje, te moguće poremećaje na međunarodnom i domaćem tržištu koji mogu nastati kao posljedica globalne epidemiološke situacije izazvane korona virusom, a koje sada nije moguće predvidjeti.
8	**JEDNOKRATNA POMOĆ PRIVREDNIM RIBARIMA, NOSIOCIMA DOZVOLE ZA PRIVREDNI RIBOLOV**
	U Crnoj Gori privredni ribolov obavljaju 184 ribara s važećom dozvolom. Zatvaranjem ugostiteljskih objekata, i smanjenim intenzitetom rada zelenih pijaca, egzistencija privrednih ribara, njihovih zaposlenih i njihovih porodica je u velikoj mjeri ugrožena. Stoga, predlaže se podrška u vidu jednokratne pomoći svim privrednim ribarima koji su nosioci važeće dozvole za privredni ribolov. Visina ove podrške odrediće se na osnovu unijetih dnevnika ulova u Ribarski informacioni sistem za 2019. g. Uz ovu podršku nastavlja se realizacija raspisanih javnih poziva u okviru Agrobudžeta. Finansijska sredstva potrebna za realizaciju mjere: 200.000 €.
9	**PODRŠKA KUPOVINI DOMAĆIH PROIZVODA**

	Javni naručioci će za vrijeme trajanja epidemije COVID-19 i tokom saniranja posljedica, a radi bezbjednije nabavke poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda, naročito voditi računa o svježini i sezonskom karakteru proizvoda, kao i o dužini prevoza tih proizvoda, da bi se obezbijedio kraći lanac snabdijevanja i smanjio uticaj na životnu sredinu. Afirmacija principa bezbjedne hrane. Preporučuje se i ostalim naručiocima da svoje nabavke usklade s ovim principima.
10	**PODRŠKA PLAĆANJU DOPRINOSA OSIGURANICIMA PO OSNOVU POLJOPRIVREDNE DJELATNOSTI**
	Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja će platiti sve doprinose osiguranika poljoprivrednika, kako onih koji padaju na teret budžeta, tako i doprinosa koji padaju na teret osiguranika za period od šest mjeseci. Biće obuhvaćeno 529 osiguranika koji redovno uplaćuju doprinose. Potrebna finansijska sredstva: 100.000 €.
11	**JEDNOKRATNA PODRŠKA ZA KORISNIKE STARAČKIH NAKNADA**
	Zakon o poljoprivredi i ruralnom razvoju utvrdio je da nosiocu porodičnog poljoprivrednog gazdinstva, pod određenim uslovima, pripada pravo na staračku naknadu. Većina takvih domaćinstava baveći se poljoprivredom u ruralnim sredinama i na taj način održava život na selu. Korisnicima staračkih naknada uplatiće se po jedna vanredna naknada u iznosu od 64 €. Finansijska sredstva: 225.000 €.
12	**PODRŠKA BLAGOVREMENOM IZMIRENJU OBAVEZA PROIZVOĐAČIMA OD STRANE TRGOVINSKIH FIRMI**
	Radi skraćenja rokova plaćanja, IRF će kreirati novu kreditnu liniju kojom će se omogućiti trgovinskim lancima da plate proizvode domaćim proizvođačima u roku od 15 dana.
13	**POVOLJNA KREDITNA LINIJA IRF-A ZA POLJOPRIVREDU I RIBARSTVO**
	IRF će kreirati novu kreditnu liniju za podršku registrovanim poljoprivrednim proizvođačima, prerađivačima, privrednim ribarima i nosiocima dozvola za akvakulturu/marikulturu. IRF već u svom portfelju ima četiri kreditne linije namijenjene poljoprivredi, koje su investicionog karaktera i koje služe za pretfinansiranje IPARD-a, mjera iz Agrobudžeta, kao i za otkup poljoprivrednih proizvoda, pa je ova kreditna linija namijenjena registrovanim poljoprivrednim proizvođačima, prerađivačima, privrednim ribarima i nosiocima dozvola za akvakulturu/marikulturu da bi se ublažile posljedice izazvane pandemijom korona virusa, kroz nabavku potrebnih obrtnih sredstava za nesmetanu proizvodnju. Podsjećamo, **IRF je već omogućio moratorijum na rate za postojeće kredite na period od tri mjeseca**. Uslovi kreditiranja za nabavku obrtnih sredstava: - maksimalan iznos do 20.000,00 € - kamatna stopa iznosi 1,50% na godišnjem nivou uz proporcionalan obračun kamata - rok otplate do dvije godine (uključujući grejs period) - grejs period do jedne godine. Korisnici kredita – registrovani poljoprivredni proizvođači, prerađivači, privredni ribari i nosioci dozvola za akvakulturu/marikulturu Namjena kredita – nabavka obrtnih sredstava, sirovina, repromaterijala, poluproizvoda u cilju zasnivanja nove i održavanja postojeće proizvodnje
14	**SUBVENCIONISANJE KAMATE ZA NOVU KREDITNU LINIJU IRF-A NAMIJENJENU POLJOPRIVREDI I RIBARSTVU**
	Za sve korisnike nove kreditne linije IRF-a za podršku poljoprivredi i ribarstvu, subvencionisaće se kamate za vrijeme trajanja grejs perioda. Finansijska sredstva potrebna za realizaciju mjere: 150.000 €.

15	**AVANSNA ISPLATA 80% UKUPNE PODRŠKE ZA PREMIJE PO GRLU U GOVEDARSTVU, OVČARSTVU, KOZARSTVU I SVINJARSTVU, I PO HEKTARU OBRADIVE POVRŠINE**
	Na osnovu spiskova za isplatu iz 2019. godine i podataka u relevantnim registrima Ministarstva. Po ovom osnovu, avansna uplata bi iznosila oko 3.500.000 € i realizovala bi se u prvoj polovini maja, što je značajno ranije u odnosu na isplate prethodnih godina. Akontativnom isplatom dijela premija pruža se dodatna sigurnost poljoprivrednim proizvođačima i motiv da nastave proizvodnju. Potrebna finansijska sredstva za realizaciju ove mjere obezbijediće se iz već planiranih sredstava Agrobudžeta u iznosu od 3.500.000 €.
III.	***MJERE U OBLASTI POREZA, CARINA I ZARADA***
16	**OLAKŠICE RADI POSPJEŠIVANJA LIKVIDNOSTI**
	Olakšice radi pospješivanja likvidnosti privrede kroz umanjenje roka povraćaja PDV-a i produženje roka limita izloženosti carinske garancije za odloženo plaćanje carinskog duga; u cilju realizacije ovih mjera u dijelu povraćaja PDV, potrebno je da Poreska uprava preduzme sve zakonom predviđene aktivnosti radi utvrđivanja osnovanosti zahtjeva za povraćaj i, shodno tome, realizacije povraćaja PDV-a u roku od najviše 45 dana od dana podnošenja zahtjeva. Ukoliko poreski obveznik ima dospjelih, a neizmirenih drugih poreskih obaveza, iste će se izmiriti iz PDV kredita, a za preostali dio će se izvršiti povraćaj u navedenom roku. Pored navedenog, privrednim subjektima carinskim dužnicima kojima je zabranjeno obavljanje djelatnosti usljed epidemije, a radi pospješivanja likvidnosti, potrebno je omogućiti odlaganja plaćanja carinskog duga od 60 dana od dana prihvatanja carinske deklaracije, shodno zahtjevu dužnika.
17	**STVARANJE DODATNOG FISKALNOG PROSTORA ZA IMPLEMENTACIJU MJERA VLADE CRNE GORE**
	Radi stvaranja dodatnog fiskalnog prostora za implementaciju Vladinih mjera podrške privredi i građanima i pospješivanja konsolidacije javnih finansija, predlaže se umanjenje zarade zaposlenih u javnoj upravi, kategorisanih u okviru grupe poslova A i B u čl. 22, 23 i 24 Zakona o zaradama zaposlenih u javnom sektoru, za period od dva mjeseca, u skladu sa Zakonom o zaradama zaposlenih u javnom sektoru, kroz donošenje Odluke o obračunskoj vrijednosti koeficijenta za zaposlene u javnom sektoru za fiskalnu 2020. godinu. Smanjenje obračunske vrijednosti koeficijenta sa 90 € na 45 €. Predloženim smanjenjem očekuje se stvaranje uštede u iznosu od cca 400.000 € mjesečno, odnosno 800.000 € za period trajanja ove mjere.
18	**INSTRUMENTI FINANSIJSKE PODRŠKE**
	Potrebno je nove kreditne linije Investicionog razvojnog fonda dizajnirati tako da budu komplementarne mjerama Vlade. Da bi se stvorile pretpostavke za adekvatnu implementaciju mjera, potrebno je izmijeniti Godišnji plan rada IRF-a za 2020.godinu, i isti prilagoditi postojećim okolnostima postojanja COVID-19 pandemije, tako da se uključi „pružanje hitne kreditne podrske za likvidnost preduzetnika, malih, srednjih i velikih privrednih drustava radi obezbjeđenja odgovora na negativne konsekvence izazvane pandemijom COVID-19“, kao i da se u saradnji sa Centralnom bankom Crne Gore, pojednostave procedure za odobravanje kredita.
19	**OBUSTAVA PRINUDNE NAPLATE, RADI SOCIO-EKONOMSKE ZAŠTITE PRIVREDNIH SUBJEKATA U DJELATNOSTIMA ČIJI JE RAD ZABRANJEN NAREDBOM MINISTARSTVA ZDRAVLJA RADI SUZBIJANJA EPIDEMIJE**

	Ova mjera će dodatno doprinijeti socijalnoj zaštiti građana, kao i zaštiti ekonomske snage privrednih subjekata za vrijeme aktuelnog stanja prouzrokovanog epidemijom. Naime, odlaganjem izvršenja za određeno vrijeme, koje se, u skladu sa Zakonom o izvršenju i obezbjeđenju, na zahtjev izvršnog povjerioca može odrediti u trajanju do godinu dana, građani na čijim se sredstvima na računu sprovodi izvršenje, a pogotovo oni kojima se obustavlja dio zarade ili penzije radi naplate potraživanja izvršnih povjerilaca, kao i oni prema kojima se naplata potraživanja vrši prodajom njihovih nepokretnosti, biće dodatno socijalno zaštićeni, dok će odlaganje plaćanja novčanih obaveza privrednih subjekata koji imaju status izvršnih dužnika povećati njihovu ekonomsku moć i u značajnoj mjeri pomoći uspješnom prevazilaženju negativnih efekata epidemije.
IV.	***DODATNA MJERA ZA TURISTIČKI SEKTOR***
20	**ODLUKA O POSEBNIM USLOVIMA TRGOVINE ELEKTRIČNOM ENERGIJOM ZA VRIJEME TRAJANJA MJERA NA SPREČAVANJU ŠIRENJA ZARAZNE BOLESTI COVID-19**
	U periodu od 1. aprila do 30. juna 2020. godine neće se vršiti obračun i naplata fiksnog dijela računa za utrošenu električnu energiju preduzetnicima i privrednim društvima iz oblasti turističke privrede, kao i preduzetnicima i privrednim društvima čiji je rad zabranjen naredbama Ministarstva zdravlja, radi suzbijanja širenja zarazne bolesti COVID-19.
V.	***SOCIJALNA POLITIKA***
21	**MJERE U OBLASTI SOCIJALNIH DAVANJA U OKVIRU DRUGOG PAKETA SOCIO-EKONOMSKIH MJERA VLADE CRNE GORE**
	• Davanje jednokratne novčane pomoći u vrijednosti od 50 € nezaposlenim licima koja su se na dan 31. mart tekuće godine nalazila na evidenciji nezaposlenih lica kod Zavoda za zapošljavanje Crne Gore, a koja ne ostvaruju pravo na novčanu naknadu ili materijalno obezbjeđenje, bilo kao nosioci prava ili članovi porodice koja koristi pravo na MO. • Fond PIO CG isplaćuje 13.819 srazmjernih penzija, odnosno penzija korisnika penzijskog osiguranja koji su ostvarili ovo pravo dijelom na osnovu osiguranja u Crnoj Gori, a dijelom na osnovu penzijskog i invalidskog osiguranja drugih država u kojima je ostvaren staž osiguranja, a sa kojima Crna Gora primjenjuje međunarodne ugovore o socijalnom osiguranju. U Crnoj Gorise isplaćuje 5.767 penzija, prosječne visine od 82,81 €. Identifikovati broj korisnika čiji iznos crnogorske srazmjerne penzije, skupa s penzijom iz inostranstva, ne prelazi iznos najniže penzije od 128,82 €, te obezbijediti jednokratnu novčanu pomoć u iznosu od 50 € za tu kategoriju penzionera. • **EPCG najavljuje sljedeće mjere**: 1. da za potrošače iz kategorije ranjivih kupaca kojima se obračunava popust od 50%, obezbijedi dodatni popust u istom iznosu kako ova kategorija potrošača po osnovu računa za električnu energiju ne bi imala nikakvih troškova za vrijeme trajanja mjera; 2. da ostalim subvencionisanim potrošačima, o svom trošku, udvostruči procenat subvencije; 3. da odgodi raskid svih vrsta protokola o izmirenju duga iz prethodnog perioda.

4. Treći paket mjera ublažavanja pandemije COVID-19 u Crnoj Gori: 23. 7. 2020.

KRATKOROČNE MJERE

MJERA 1:	MJERA 2:	MJERA 3:	MJERA 4:	MJERA 5:	MJERA 6:	MJERA 7:	MJERA 8:
Subvencioniranje kamata za reprograme i nove kredite	Povoljne kreditne linije	Poreska rasterećenja	Subvencioniranje zarada zaposlenih	Bespovratna podrška privredi	Definisana struktura i dinamika investicija po sektorima	Podrška ranjivim kategorijama stanovništva	Stvaranje dodatnog fiskalnog prostora

DUGOROČNE MJERE

Razvojni koncept sa novim pogledom na valorizaciju domaćih resursa u cilju održivog razvoja

IT privreda	Održivi turizam	Poljoprivreda, ribarstvo i prerada hrane	Industrija i energetika sa fokusom na očuvanje životne sredine
Crna Gora otvara nove mogućnosti	U susret novoj realnosti	Koncept brzih prodora	Sanaciono-razvojne mjere

DIGITALNA TRANSFORMACIJA

Principi razvoja: održivi razvoj, nauka i inovacije ravnomjerni regionalni razvoj, zelena tranzicija (dekarbonizacija), investicije u ljudski kapital kroz obrazovanje i značajnije učešće žena i mladih u realizaciji razvojnih prioriteta

Ključni instrumenti za kreiranje povoljnog ambijenta za realizaciju razvojnih prioriteta:

- Povoljne kreditne linije; Fiskalna i parafiskalna rasterećenja;
- Centri za edukaciju i savjetovanje privrednika za oblasti S3
- Obrazovno-inovacioni centar sa tehnologijama virtuelne i proširene stvarnosti

CIRKULARNA PROMJENA

PREGLED UKUPNOG FINANSIJSKOG OKVIRA TREĆEG PAKETA MJERA						
	2020.	2021.	2022.	2023.	2024.	**UKUPNO**
KRATKOROČNE MJERE	**82.700.000**	**31.600.000**	**9.050.000**	**2.000.000**	**2.000.000**	**127.350.000**
Podrška sektoru turizma	50.950.000	26.100.000	6.300.000			83.350.000
Podsticaji poljoprivredi, agroindustriji i ribarstvu	750.000	1.500.000	750.000			3.000.000
Programunaprijeđenja konkurentnosti privrede	10.000.000	2.000.000	2.000.000	2.000.000	2.000.000	18.000.000
Podrška privredi kroz subvencionisanje zarada	4.200.000					4.200.000
Jednokratna podrška ranjivim kategorijama stanovništva	1.800.000					1.800.000
Stvaranje dodatnog fiskalnog prostora	15.000.000	2.000.000				17,000,000
MJERE NA SREDNJI I DUGI ROK	**198.527.000**	**178.254.860**	**123.495.630**	**68,483,630**	**524,969,630**	**1,093,730,750**
Jačanje djelatnosti IT	827.000	1.046.815	25.995.630	983,630	969,630	29,822,705
Podrška sektoru turizma	100.000.000	9.700.000	7.500.000	7.500,000	7,000,000	131,700,000
Koncept brzih prodora u sektorima poljoprivrede i ribarstva		44.900.000	35.200,000	8,200,000	1,200,000	89,500,000
Sanaciono-razvojne ekonomske mjere	96.700.000	100.300.000	36,800,000	33,800,000	515,800,000	783,400,000
Podrška saobraćaju		10.508.045				10,508,045
UKUPNO	**281.227.000**	**209,854,860**	**132,545,630**	**70,483,630**	**526,969,630**	**1,221,080,750**

UN
DP